

Aleksander Smoliński

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Ołyka – ślad potęgi radziwiłłowskiego domu i dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dzieje i współczesność

Słowa kluczowe

Rzeczpospolita Obojga Narodów, Rzeczpospolita Polska, Radziwiłłowie, Ołyka, ordynacja ołycka, polskie Kresy Południowo-Wschodnie, Wołyń

Streszczenie

Radziwiłłowie herbu Trąby należeli do grupy najbardziej wpływowych rodzin zarówno w Wielkim Księstwie Litewskim, jak i w całej szlacheckiej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wyznacznikiem siły i znaczenia rodu była wielkość posiadanych dóbr i uzyskiwane dzięki temu dochody, ale również znaczenie polityczne, którego miarą była liczba prestiżowych, senatorskich urzędów państwowych – w tym wojskowych – oraz ziemskich, piastowanych przez jego przedstawicieli pomiędzy XVI a końcem XVIII w. Wśród książąt z domu Radziwiłłów byli zarówno hetmani, kanclerze i wojewodowie, jak i starostowie, kasztelani czy biskupi katoliccy. Ponadto liczna klientela polityczna zapewniała im znaczący wpływ na sejmikach ziemskich i na sejmie walnym, a także szerokie poparcie szlachty, głównie na szczeblu lokalnym. Stąd też ród ten odegrał niezwykle ważną rolę w dziejach politycznych Rzeczypospolitej oraz w historii obydwu tworzących ją gałęzi „narodu politycznego” – szlachty litewskiej i polskiej (koronnej). Niemniej istotne było znaczenie Radziwiłłów w porozbiorowych dziejach narodu polskiego, jego kres przyniosły dopiero zmiany, jakie nastąpiły w Polsce po 1944 r.¹

¹ Szerzej na temat dziejów i znaczenia rodu Radziwiłłów, poza częścią cytowanej literatury, vide: K.M. Książę Radziwiłł, *Pamiętniki. Od feudalizmu do socjalizmu bezpośrednio*, Warszawa 2000; B. Kalicki, *Bogusław Radziwiłł 1620–1669*, Oświęcim 2016 (reedycja wydania z 1878 r.); K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*,

Autor zajął się dziejami ołyckiej linii książąt Radziwiłłów pomiędzy XVI a połową XIX w. Poza tym opisał dzieje ich rodowej siedziby – Ołyki, zarówno miasta, jak i zamku oraz innych znajdujących się tam zabytkowych obiektów, a także stan, w jakim dotrwały do czasów nam współczesnych.

Radziwiłłowie herbu Trąby, obok wielu innych rodów magnackich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, by wspomnieć tutaj choćby o Zamoyskich², Lubomirskich³, Koniecpolskich⁴, Potockich⁵, Lanckorońskich, Ossolińskich, Czartoryskich, Sobieskich⁶, Rzewuskich,

Kraków 1928; A. Sajkowski, *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965; S. Cat-Mackiewicz, *Dom Radziwiłłów*, Warszawa 1990; J. Durka, *Janusz Radziwiłł 1880–1967. Biografia polityczna*, Warszawa 2011.

² Vide chociażby: S. Grzybowski, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994; S. Leśniewski, *Jan Zamoyski. Hetman i polityk*, Warszawa 2008; T. Kondracki, *Stefan Adam Zamoyski (1904–1976). Ziemiańin – żołnierz – działacz emigracyjny*, Warszawa 2018.

³ Vide choćby: W. Kłaczewski, *Jerzy Sebastian Lubomirski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002; M. Gawęda, *Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651–1660*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013; K. Piwarski, *Hieronim Lubomirski hetman wielki koronny*, Oświęcim 2015; M. Jastrzębska, *Książę regent. Opowieść o Zdzisławie Lubomirskim*, Łomianki 2018.

⁴ Vide chociażby: L. Podhorodecki, *Hetman Stanisław Koniecpolski*, Warszawa 2011.

⁵ Vide choćby: M. Nagielski, *Rola i znaczenie rodu Potockich w dziejach Rzeczypospolitej*, [w:] *Potoccy herbu Pilawa. W kręgu aktywności rodu. Katalog wystawy 24 kwiecień–13 maj 1995*, Warszawa 1995; M. Wolski, *Potoccy herbu Pilawa do początku XVII w. Studium genealogiczno-własnościowe*, Kraków 2013; D. Wasilewski, *Hetman wielki koronny Mikołaj Potocki – hetman zhańbiony?*, Warszawa 2016.

⁶ Vide chociażby: Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983; M. Wagner, *W cieniu szukamy jasności chwały. Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1698)*, Siedlce 2002; M. Ujma, *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Opole 2005; Z. Trawicka, *Jakub Sobieski 1591–1646. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów*, Kraków 2007; *Marszałek i hetman koronny Jan Sobieski*, praca zbior. pod red. D. Milewskiego, Warszawa 2014.

Sapiehach⁷, Pacach⁸, Gosiewskich czy też Działyńskich⁹ i Sułkowskich¹⁰, należeli do grupy najbardziej wpływowych rodzin zarówno w Wielkim Księstwie Litewskim, jak i w całej szlacheckiej Rzeczypospolitej. Wyznacznikiem siły i znaczenia tego rodu była nie tylko wielkość posiadanych dóbr i uzyskiwane dzięki temu dochody, ale również znaczenie polityczne, którego miarą może być chociażby liczba prestiżowych, senatorskich urzędów państwowych – w tym wojskowych¹¹ – oraz ziemskich, piastowanych przez jego przedstawicieli pomiędzy XVI a końcem XVIII wieku. Wśród książąt z domu Radziwiłłów

⁷ Vide choćby: A. Czwołek, *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012; M. Sawicki, *Dom Sapieżyński 1666–1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016; *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI–XIX wieku*, t. 1, *Sapiehowie*, praca zbior. pod red. T. Ciesielskiego, M. Sawickiego, Opole 2018.

⁸ Vide chociażby: K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.

⁹ Vide choćby: S. Kieniewicz, *Ignacy Działyński 1754–1797*, Kórnik 1930; S.K. Potocki, B. Wysocka, *Tytus Działyński 1796–1861*, Słowo wstępne S. Sierpowski, Kórnik 2002.

¹⁰ Vide chociażby: J. Reychman, *Józef Sułkowski 1770–1798*, Warszawa 1952; *Sułkowsky: życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej „Sułkowsky – życie i dzieło”. Zamek w Rydzynie 23–26 IX 1998*, praca zbior. pod red. Z. Molińskiego, Rydzyna–Leszno 1999; A. Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*, Kraków 2013, a także: T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977.

¹¹ Ich niemal pełny wykaz można znaleźć w następujących publikacjach: *Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego z materiałów po Samuelu Brodowskim w Podhorcach znalezionych wydał Żegota Pauli. Ozdobione herbami i rytowanymi rysunkami*, Lwów, Stanisławów i Tarnów 1850; S. Leśniewski, *Poczet hetmanów polskich i litewskich*, Bydgoszcz 1992; idem, *Poczet hetmanów polskich i litewskich XVIII wiek*, Warszawa 1992; *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni*, praca zbior. pod red. M. Nagielskiego, Warszawa 2005; *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, praca zbior. pod red. M. Nagielskiego, Warszawa 2006; Z. Boras, *Poczet hetmanów polskich i litewskich*, Poznań 2008; T. Ciesielski, *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku (lata 1717–1794)*, „Tarnowskie Studia Historyczne” 2012, t. 2.

byli bowiem zarówno hetmani¹², kanclerze¹³ i wojewodowie¹⁴, jak i starostowie, kasztelani¹⁵ czy biskupi katolicy. Ponadto liczna klientela polityczna zapewniała im znaczący wpływ zarówno na sejmikach ziemskich, jak i na sejmie walnym oraz szerokie poparcie szlacheckiej braci, głównie na szczeblu lokalnym¹⁶. Stąd też ród ten odegrał niezwykle ważną rolę w dziejach politycznych dawnej Rzeczypospolitej oraz w historii oby-

¹² Urząd hetmański sprawowali: hetmanów wielkich litewskich (początkowo zwanych dwornymi lub też najwyższymi) – Jerzy Radziwiłł (ok. 1480–1541), Mikołaj Radziwiłł Rudy (1512–1584), Krzysztof Radziwiłł Piorun (1547–1603), Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640) – najpierw hetman polny litewski, Janusz Radziwiłł (1612–1655) – najpierw hetman polny litewski, Michał Kazimierz Radziwiłł Rybeńko (1702–1762) – najpierw hetman polny litewski; jedynie hetmana polnego litewskiego – Michał Kazimierz Radziwiłł (1635–1680) – szerzej vide: E. Kotłubaj, *Życia Janusza Radziwiłła*, edycja i przygotowanie tekstu A. Gajewski, Oświęcim 2016 (reedycja wydania z 1859 r.), s. 10 i passim; S. Leśniewski, *Poczet hetmanów polskich i litewskich...*, op. cit., s. 67 i passim; idem, *Poczet hetmanów polskich i litewskich. XVIII wiek...*, op. cit., s. 135 i passim; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655. Wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000, s. 70 i passim; *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy...*, op. cit., s. 37 i passim; M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008, s. 9 i passim, a także: *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, praca zbior. pod red. M. Nagielskiego, K. Żojdzia, Warszawa 2017.

¹³ Jak choćby Albrycht Stanisław książę Radziwiłł.

¹⁴ O znaczeniu tego urzędu w Rzeczypospolitej Obojga Narodów vide choćby: J. Majchrowski, *Wojewoda w dawnej Polsce*, Warszawa 2019.

¹⁵ O wadze tych urzędów w dawnej Rzeczypospolitej vide chociażby: Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1998.

¹⁶ Szerzej vide choćby: J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2. Wstępem poprzedził J. Tazbir, Warszawa 1994; W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1969; W. Czapliński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001; idem, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004; *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, praca zbior. pod red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicza, Warszawa 2006. Ponadto vide: I. Presiowski, *Krótką wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce*. Uzupełnił, wstępem opatrzył i wydał W. Kaczorowski, Opole 2019; K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa 2006.

dwu tworzących ją gałęzi „narodu politycznego” – szlachty litewskiej i polskiej (koronnej). Niemniej istotne było znaczenie Radziwiłłów w porozbiorowych dziejach narodu polskiego, którego kres przyniosły dopiero zmiany, jakie nastąpiły w Polsce po 1944 roku¹⁷.

Związana nierozzerwalnie z dziejami Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz z historią potężnego niegdyś i niezwykle wpływowego magnackiego rodu Radziwiłłów, Ołyka jest niewielką miejscowością leżącą na Wołyniu, na wschód od Łucka, przy ujściu rzeki Miłowiczki do Putyłówki¹⁸, w dawnym powiecie dubieńskim. Położona jest około 60 km na północ od Dubna oraz około 15 km na południowy zachód od Klewania. Okolice Ołyki należą do najbardziej urozmaiconych krajobrazowo rejonów Wyżyny Wołyńskiej. Wzniesienia tworzą tam bowiem równoległe pasma poprzedzielane głębokimi dolinami rzeczek i potoków. Miejscami leżąc na wysokości 250 m n.p.m. przekraczają one 50 m wysokości względnej. Szczególnie malownicze są doliny górnych biegów Putyłówki i Osyniszcza, z efektownymi skarpami pociętymi licznymi jarami i wąwozami¹⁹.

W 1870 roku w Ołyce w 413 domostwach mieszkało 1 073 mieszkańców, z czego 51% stanowili Żydzi. Znajdowały się tam dwie cerkwie, jeden kościół katolicki, trzy kaplice oraz synagoga i pięć domów modlitewnych. Miasteczko łączyło się wtedy z trzema przedmieściami, a mianowicie z Turczynem –

¹⁷ Szerzej na temat dziejów i znaczenia rodu Radziwiłłów, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide również: K.M. Książę Radziwiłł, op. cit.; B. Kalicki, op. cit.; K. Bartoszewicz, op. cit.; A. Sajkowski, op. cit.; S. Cat-Mackiewicz, op. cit.; J. Durka, op. cit.

¹⁸ Jest to dopływ Horynia.

¹⁹ Szerzej vide choćby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.843. *Teren manewrów 1925 r. pod względem geograficznym i historycznym*, Drukarnia Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa 1925, s. 5–6; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów ościennych*, t. 13, praca zbior. pod red. B. Chlebowskiego, F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, Warszawa 1893, s. 915 i passim.

od zachodu, od wschodu z Zalesoczem²⁰ i od południa z Miłowicą²¹. Dla zbliżających się do niego drogą biegnącą od Równego „wspaniały przedstawiało widok”.

Działała tam wtenczas garbarnia i pięć „fabryk oleju”, czyli olejarni. Ponadto, jak na miejscowość z tak dużą liczbą Żydów²² przystało, cztery razy w roku odbywały się jarmarki, gdyż spora część ludności żydowskiej żyła z handlu.

Obok licznych zabytków świadczących o przeszłości potężnej niegdyś Rzeczypospolitej Obojga Narodów, niedaleko od miasta znajdowały się trzy kurhany przez okoliczną ludność zwane Turczynkami oraz uroczyska Burzakowszczyzna²³ i Momotowszczyzna.

Pierwszy pisany ślad dziejów tej miejscowości pochodzi z 1149 roku z ruskiego *Latopisu Ipatiewskiego*. Początkowo, w 1487 roku, znajdowała się ona w posiadaniu wojewody trockiego Piotra Janowicza Montygierdowicza²⁴, który już w końcu XV wieku założył miasteczko i ufundował pierwszy kościół katolicki. Następnie, poprzez wnuczkę Piotra Janowicza, Hannę Kiszczankę, córkę Stanisława Kiszki z Ciechanowca, marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ołyka znalazła się w ręku rodziny Kiszków. Jednak w 1513 roku Hanna²⁵ wyszła za mąż za kasztelana trockiego Jana Mikołaja Radziwiłła, zwanego Brodatym i w posagu wniosła mu, obok Nieświeża i Łachwy, także Ołykę. Ich syn, Jan Radziwiłł, krajczy litewski, jako pierwszy od 1544 roku począł się pisać „Pan na Ołyce”, natomiast jego brat Mikołaj Radziwiłł, zwany Czarnym, kanclerz wielki litewski i jednocześnie wojewoda

²⁰ Obecnie Zalesocze jest odrębną wsią.

²¹ W dokumentach katastralnych wymieniane było także przedmieście, zwane Zawrocie (Zaworotje).

²² Trudnili się oni handlem związanym z lokalnym rynkiem – głównie płodami rolnymi – oraz rzemiosłem.

²³ Lub z „ruska”, czyli z ukraińska zwane Burjakowszczyzna.

²⁴ Według części literatury dobra te nadane zostały mu dopiero w 1492 r. przez wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka.

²⁵ Niekiedy w literaturze można spotkać się z imieniem Anna zamiast Hanna.

wileński oraz stryjeczny brat królowej Barbary żony Zygmunta Augusta²⁶, uzyskał w 1547 roku od władcy ówczesnego Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, cesarza Karola V²⁷ tytuł księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego na Nieświeżu, Ołyce i Klecku²⁸. W tym samym roku tytuł ten został potwierdzony przez króla rzymskiego Ferdynanda I. W 1549 roku, za przyzwoleniem sejmu obradującego wtedy w Piotrkowie, tytuł ten został zatwierdzony przez króla Zygmunta Augusta. Tenże Mikołaj Czarny książę Radziwiłł w 1555 roku przeszedł na kalwinizm i stał się głową jego wyznawców i w ogóle różnowierców na Litwie²⁹. W 1564 roku rozpoczął w Ołyce, wśród mokradeł leżących u zbiegu Putylówki i Miłowiczki, budowę zamku³⁰.

W tym samym roku nadał on miastu prawo magdeburskie. Następnie przywilej ten, podobnie jak prawo do organizowania jarmarków, potwierdzony został najpierw przez króla Zygmunta Augusta, a potem przez władców z dynastii Wazów – Zygmunta III oraz Władysława IV.

Mikołaj Czarny Radziwiłł, będąc radykalnym kalwinistą, w istniejącym od 1450 roku miejscowym kościele pod wezwaniem świętego Piotra³¹ osadził predykantów kalwińskich.

²⁶ Szerzej na temat tej ciekawej postaci vide choćby: J. Jasnowski, *Mikołaj Radziwiłł Czarny (1515–1565)*, Warszawa 1939.

²⁷ Vide: M.F. Alvarez, *Cesarz Karol V*, Warszawa 2003.

²⁸ W oryginale: *Sacri Romani Imperii Princeps*.

²⁹ Magnat ten żył w latach 1515–1565.

³⁰ Pierwszą umocnioną siedzibę w rozlewisku Miłowiczki i Putylówki już w XV w. wznosił wojewoda trocki Piotr Montygierdowicz.

³¹ Świątynię tę wznosił Piotr (Iwanowicz – tak u Żegoty Pauli) Biały herbu Abdank – hetman litewski i wojewoda trocki. Pochodził z litewskiego rodu Gasztołdów. Według ustaleń *Ż. Pauli (Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, op. cit., s. 171) „Wślawiony czynami wojennymi, pierwszy dopiero dostąpił godności dożywotniego hetmana wielkiego litewskiego”. Zmarł w Trokach w 1498 r. Warto jednak zauważyć, iż cały szereg późniejszych badaczy jako pierwszego hetmana litewskiego wymienia nie Piotra Białego, lecz Konstantego Ostrońskiego – starostę braclawskiego, winnickiego i zwinogrodzkiego – vide choćby: S. Leśniewski, *Poczet hetmanów polskich i litewskich...*, op. cit.; *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy...*, op. cit. Być może więc w rzeczywistości

Synowie Mikołaja – Mikołaj Krzysztof Sierotka³² oraz Stanisław i Albrycht³³, po wcześniejszym powrocie na łono Kościoła rzymskokatolickiego, w 1586 roku, na mocy odpowiedniego układu, podzielili dobra ołyckie, nieświeskie, kleckie, mirskie oraz Gródek Dawidowski i inne pomniejsze posiadłości na trzy linie i zabezpieczyli prawa spadkowe swych męskich potomków poprzez odpowiedni akt wydany przez króla Stefana Batorego w Grodnie 18 sierpnia 1586 roku oraz uchwałą sejmu z 1589 roku. W ten sposób powstały trzy niezależne ordynacje w Nieświeżu, Ołyce³⁴ oraz w Klecku³⁵. Pierwszym ordynatem ołyckim został najmłodszy syn Mikołaja Czarnego Radziwiłła, marszałek wielki

Piotr Biały był jedną z tych osób, które jedynie okresowo zastępowały „hetmanów dwornych” (późniejszych polnych) lub też hetmanów wielkich litewskich podczas działań wojennych – vide także: Z. Góralski, op. cit.

³² Zasłynął podróżą do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu pozostawiając jej barwny i niezwykle ciekawy opis – vide: M.K. Radziwiłł („Sierotka”), *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584*, opracował L. Kukulski, Warszawa 1962.

³³ Czwartym synem Mikołaja Czarnego Radziwiłła był Jerzy (1556–1600), po przejściu na katolicyzm w 1584 r. został kardynałem, a następnie w 1591 r. biskupem krakowskim.

³⁴ W skład obejmującej całe dorzecze Putylówki „włości ołyckiej” według dokumentów wchodziły, między innymi, wsie: Dubiszczce, Żorniszczce, Selibery i Seliberskie Osiedliszcze. W sumie obejmowała ona 750 km², na co składało się 35 wsi i miasto Ołyka.

³⁵ Ordynacja – zasada dziedziczenia dóbr ziemskich, zgodnie z prawem majoratu, czyli przez najstarszego syna z wyłączeniem kobiet, bez podziału pomiędzy pozostałych spadkobierców. W razie śmierci lub bezdzietności syna – ordynata – i wymarcia jego linii ordynacja przechodziła na najstarszego krewnego w linii męskiej – agnata. W akcie fundacyjnym określano wielkość dóbr objętych ordynacją oraz opisywano jej obowiązki („służby”) względem państwa, jak choćby utrzymanie fortec, oddziałów wojskowych itd. Celem tworzenia ordynacji było zachowanie majątku oraz potęgi, znaczenia i splendoru rodu, stąd też dóbr tego typu nie wolno było dzielić, sprzedawać, cedować, zastawiać ani wymieniać – szerzej vide: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1985, s. 306–308; A. Brückner, K. Estreicher, *Encyklopedia staropolska*, t. 2, N–Ż, Warszawa 1990, s. 51–53; *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, t. 12, *Optymaci do Polowanie*, Wydawnictwo Gutenberga, Kraków b.r., s. 12; Z. Przyrowski, *Popularna encyklopedia staropolska*, Warszawa 1998, s. 195.

litewski³⁶ Stanisław książę Radziwiłł, zwany Pobożnym³⁷, bowiem za namową sławnego jezuity i jednocześnie kaznodziei Piotra Skargi usunął z Ołyki kalwinistów, pałac przy okazji ich wielką i cenną bibliotekę. Do jego dóbr powrócili księża katolicki, na utrzymanie których ordynat przeznaczył znaczne fundusze. W 1588 roku ufundował również drewnianą świątynię katolicką. Stał się też zaciętym wrogiem kalwinizmu³⁸. Ponadto 13 października 1593 roku przy kościele w Ołyce, ale pod zarządem mieszczan, założył szpital albo dom dla niedołączonych ubogich, nakazując przyjmować doń zarówno katolików, jak i „schizmatyków”, a nawet pogan, byle „pobożnego żywota”. Był to rzadki jak na ówczesne czasy przykład tolerancji. Zmarł 19 marca 1599 roku na Węgrzech podczas pielgrzymki do Loreto.

Jego syn, późniejszy kanclerz wielki litewski³⁹, Albrycht Stanisław książę Radziwiłł⁴⁰ urodził się 1 lipca 1593 roku w Ołyce. Otrzymał staranne wykształcenie studiując zarówno w kraju, jak

³⁶ Wcześniej, za czasów Stefana Batorego, magnat ten od 1585 r. piastował funkcję marszałka nadwornego litewskiego, a za rządów Zygmunta III Wazy w 1595 r. otrzymał także urząd starosty generalnego żmudzkiego. Był to człowiek bardzo zdolny i dobrze wykształcony. Znał ponoć aż 12 języków obcych, w tym węgierski, turecki, a nawet arabski.

³⁷ Zwano go także: *catholicissimus*.

³⁸ O zjawisku tym określanym w historii jako kontreformacja szerzej vide choćby: J. Tazbir, *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontreformacji*, Warszawa 1987.

³⁹ Z racji swych kompetencji oraz oddania sprawom państwa zwano go: „Stróżem Praw”. Funkcję kanclerza wielkiego litewskiego pełnił od 1623 r. przez ponad 30 lat. Karierę polityczną zawdzięczał zarówno własnemu zaletom, jak i zaufaniu, jakie uzyskał u króla Zygmunta III Wazy. Szybko otrzymał więc od niego starostwo łuckie, a potem podkanclerstwo litewskie oraz w dalszych latach starostwa gniewskie, tucholskie, wieluńskie, borysowskie, daugieńskie, pińskie. Natomiast kolejne starostwa i dobra nadał mu król Władysław IV Waza. Były to: starostwa kowieńskie, bejsagolskie, lipnickie, rumszyckie, gieranońskie, wileńskie oraz ekonomię kobryńską i szawelską. Dzięki temu ten zapobiegliwy magnat zebrał majątek dający mu od 100 000 do 200 000 złotych polskich dochodu rocznego.

⁴⁰ Często można spotkać inną formę jego imienia: Albert, Albrecht, Olbracht, Olbrycht, a nawet Wojciech. Jednak sam kanclerz podpisywał się Albrycht – vide choćby: A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1–3, przeł. i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski, Warszawa 1980.

i zagranicą. Po naprawie zachwianych finansów ordynacji⁴¹ rozbudował i upiększył bliską jego sercu rodzinną Ołykę, w której założył bank pobożny (*mons pietatis*) oraz ufundował i zaopatrzył dwóch kanoników, w 1646 roku dokonał zapisów dla ubogich dziewcząt, dla bractwa świętej Anny w Kownie, alumnów dominikańskich w Krakowie. Ponadto sprawował też opiekę nad studentami Akademii Wileńskiej oraz zbudował lub też wyremontował wiele pomieszczeń przeznaczonych na archiwa grodzkie i księgi ziemskie w Kownie, Pińsku, Tucholi i Gniewie.

Jednak najważniejszą i hojnie uposażoną jego fundacją był wspaniały kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy w Ołyce⁴². Kamień węgielny pod ten obiekt sakralny położono we wrześniu 1635 roku. Został on poświęcony przez ówczesnego biskupa łuckiego Andrzeja Gębickiego. Sam kanclerz wielki litewski tak opisał to wydarzenie:

⁴¹ Do poprawy sytuacji finansowej ordynata walnie przyczyniło się pierwsze jego małżeństwo z wdową po wojewodzie brzesko-kujawskim Michale Działyńskim, Reginą von Eisenreich, damą dworu królowej Konstancji, Niemką z Bawarii, która w posagu wniosła mu, między innymi, gotówką 300 000 złotych polskich. Drugą jego żoną w 1638 r. została Krystyna Anna Lubomirska, której matką była Zofia Ostrogska. Poprzez to małżeństwo Albrycht Stanisław książę Radziwiłł uzyskał koligację z jednym z najpotężniejszych domów ówczesnej Rzeczypospolitej.

⁴² Uposażenie kościoła stanowiły wsie Dereń i Stawek, do szpitala należała wtenczas część wsi Moszczenica, a do seminarium część wsi Miłowica. Ponadto książę ofiarował kolegiacie liczne srebrne i złote paramenty liturgiczne. Według ustaleń E. Chwalewika (vide: idem, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 2, N-Ż, Warszawa-Kraków 1927, s. 28) skarbiec kolegiacki przechowywał: „relikwiarz srebrny barokowy z XVII w., duży pacyfikał z XVII w., 3 srebrne monstrancje, 2 hermy św. Argentyna i Restytuta kute w srebrze z XVII w., kilka infuł z XVI i XVIII w., pastorał srebrny częściowo złożony z 1631 r. i 2 mniejsze z XIX w. oraz 8 ornatów z XVII-XVIII w.”. Przedmioty te dotwały do czasów odrodzenia się niepodległej Polski, gdyż I wojna światowa szczęśliwie oszczędziła tę świątynię. Poza tym magnat ten ufundował kościół i kolegium jezuickie w Pińsku, cerkiew unicką w Łabiszynie oraz liczne kościoły parafialne jak choćby w Rumszyszkach (1629 r.), Kazimierzu na Wołyniu (1629 r.), Wielonie (1635 r.) oraz w Nieświeżu i Krupie (1643 r.), a także w Nalibokach w 1656 r.

Ja, wyjechawszy z Pińska, 9-go lutego miesiąca [1635 r. – AS] w obecności kasztelana wołyńskiego, księcia Czartoryskiego, złożyłem w Ołyce do ziemi kamień węgielny pod murowany kościół Najświętszej Trójcy. Ponieważ jednak mistrz murarski cierpiał na nieudolność, przyzwałem z Ostroga architekta Towarzystwa Jezusowego, imieniem Benedykt Molli⁴³, przysłanego z Rzymu w celu wzniesienia w stylu rzymskim kolegium ostrogskiego i świątyni. Ten po przybyciu zganił braki gruntu i położenie, przeto trzeba było wszystko na nowo wykopać i raz jeszcze 12 września wydobyty kamień został powierzony ziemi wraz ze srebrnym napisem mej ręki, ku największej pociesze duszy, którą Bóg wybrał, by za ogromne dobrodziejstwa ofiarowała Jego imieniu ołtarz. Tak więc przy łaskawej pogodzie niebios towarzyszącej pracy prawie całe fundamenty wykonano przed upływem miesiąca listopada⁴⁴.

W roku następnym kościół ten został podniesiony do godności kolegiaty. Jej kapituła istniała do 1945 roku, do momentu ostatecznego zajęcia tych terenów przez władze sowieckie. Po Benedykcie Molli budowę świątyni nadzorował architekt Jan Maliverna.

Miasto otoczone zostało ziemnym wałem, w którym zbudowano dwie murowane bramy z herbami Radziwiłłów. Ponadto w wale umieszczono też strzelnice dla broni palnej. Inwestycje te spowodowały, iż jak na ówczesne czasy miasto było nawet „dość obronne”, mimo to w sierpniu 1648 roku padło ofiarą wojsk kozackich Chmielnickiego, które je złupiły i spaliły⁴⁵,

⁴³ Był to architekt zakonny, który przybył do Polski z Rzymu w 1624 r. Zbudował kościół i kolegium jezuickie w Ostrogu oraz pracował także przy przebudowie Zamku Królewskiego w Warszawie.

⁴⁴ A.S. Radziwiłł, *Pamiętniki o dziejach w Polsce*, t. 1, 1632–1636..., op. cit., s. 466–467.

⁴⁵ A.S. Radziwiłł tak skomentował te wydarzenia: „Tymczasem Kozacy wzrastali w siłę przez rebelię, bowiem i moi poddani zbuntowali się i 30 sierpnia Ołyka z zamkiem zdradą przeszła w moc Kozaków”; A.S. Radziwiłł *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, 1647–1656, op. cit., s. 111. Miasto pozostawało w ich rękach aż do grudnia 1648 r.: „Gdy Kozacy powrócili spod Zamościa i wszędzie zostali pokonani żelazem, wiele majątności odzyskano. I ja za Bożym przebaczeniem 21-go odzyskałem Ołykę rozbitą i całą złupioną. Potem wystawiłem 200 żołnierzy

a ludność „wyścinali”⁴⁶. Po raz kolejny Kozacy zjawili się pod miastem w sierpniu roku następnego. Jednak: „Gdy zaś już sta-
nęło zawieszenie broni między nami i Tatarami [po bitwie pod
Zborowem – AS] złupili oni jednak część Rusi i Wołyń, gdzie
i moja Ołyka wytrzymała nocą napad równocześnie z dwóch
stron przypuszczony przez Kozaków i Tatarów z różnych miejsc.
Bogu dzięki zostali odparci, a niektórzy zabici”⁴⁷.

Skuteczna była też obrona Ołyki w 1651 roku, kiedy to poja-
wili się pod nią Kozacy ponoć w liczbie około 18 000, domagając
się znacznego okupu. Jednak dowodzący jego obroną komen-
dant Stefan Lasocki⁴⁸ po trzydniowym oblężeniu zmusił ich do
odwrotu, po czym ruszył za nimi w pogoń. Wydarzenia te tak
zostały opisane przez kanclerza wielkiego litewskiego księcia
Albrychta Stanisława Radziwiłła:

Tego dnia [12 czerwca 1651 r. – AS] 18.000 Kozaków i kilkuset Tatarów
obległo Ołykę⁴⁹ i przypuściwszy atak, zrazu zajęli przedmieście, straciw-
szy wielu swoich. 13 czerwca znowu zaatakowali przedmieście, ale zostali
odparci. Mój porucznik, widząc tedy zagrażające z przedmieścia niebez-
pieczeństwo, zniszczył je wzniecając ogień. Wtedy 14 czerwca wczesnym
rankiem z największym wysiłkiem, w walnym szyku próbowali wdrzeć
się do Ołyki. Nasi stawili im opór, zarówno moja piechota z zamku, jak
i sami mieszczanie. Znakomicie się bronili; Kozacy poniósłszy duże stra-
ty wycofali się. Próbowali więc układów; zażądali Kozacy 600.000 zł;
nasi ofiarowali 3000; w końcu zgodzili się na 7000 zł. A oto przed świt-
em ostatni raz gwałtownie uderzyli na miasto. Bitwa przeciągnęła się

i ich straży zleciłem zamek”; ibidem, s. 158. Dalej zaś, pod datą wrzesień 1650 r.,
kanclerz wielki litewski napisał: „(...) udałem się do Ołyki i zobaczyłem spustoszenie,
szczególnie świątyni, wobec której srożyła się bezbożność”; ibidem, s. 269.

⁴⁶ *Diariusz obozowy od 1 do 13 września 1648 roku*, [w:] *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651)*, opracował, wstępem i przypisami opatrzył M. Nagielski, Warszawa 1999, s. 126.

⁴⁷ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, 1647–1656..., op. cit., s. 213.

⁴⁸ Oficer ten zmarł w Ołyce w 1654 r.

⁴⁹ Liczba oblegających zapewne została znacznie zawyżona.

do południa; kiedy zaś im wzięto dwie chorągwie i tatarski znak⁵⁰, a wielu rozerwały działa i ich starszy został zraniony, 15 czerwca przerażeni rzucili się do ucieczki⁵¹ i nasi ich ścigali, a było ich tylko 200 piechoty węgierskiej i niemieckiej dragonii. Tak przypisywano zwycięstwo łasce Bożej i szczególnej opiece Bogarodzicy. (...) Teraz Ołyka obroniona przez Lasockiego stała się dla króla przepowiednią zwycięstwa, które potem nastąpiło w czternaście dni⁵².

W kolejnych latach pod miastem i zamkiem pojawiali się również Tatarzy⁵³, a w 1702 roku, podczas wojny północnej, dotarły tam wojska szwedzkiego króla Karola XII.

W 1634 roku staraniem Albrychta Stanisława księcia Radziwiłła przy kolegiacie powstała szkoła akademicka i kolegium (*Academia Bonarum Artium*) oraz seminarium duchowne uposa-

⁵⁰ Prawdopodobnie był to buńczuk.

⁵¹ „Ucieczkę” Kozaków i Tatarów spod Ołyki spowodował zapewne także fakt, iż Chmielnicki zbierał swoje siły przygotowując się do walnej rozprawy z wojskami Jana Kazimierza pod Beresteczkiem, gdzie w dniach od 28 do 30 czerwca 1651 r. doszło do wielkiej bitwy armii królewskiej z połączonymi siłami kozacko-tatarskimi – vide choćby: *Літопис самовидця*. Видання підготував кандидат філологічних наук Я. І. Дзира, Київ 1971; П. Шевальє, *Історія війни Козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про переконських Татар*, Київ 1993; R. Romański, *Beresteczko 1651*, Warszawa 1994 (wydanie II, Warszawa 2007); W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1999; T. Bohun, D. Milewski, *Wojny polsko-kozackie*, Warszawa 2019. Ponadto z obozu królewskiego na odsiecz miastu wysłana została jazda dowodzona przez chorążego koronnego Aleksandra Koniecpolskiego – vide: *Diariusz wojny pod Beresteczkiem z chanem krymskim i Kozakami zaporoskimi za szczęśliwego panowania Króla JM. Jana Kazimierza, na którą sam osobą swą ruszył się z Warszawy in Anno 1651*, [w:] *Relacje wojenne...*, op. cit., s. 244, gdzie napisano: „Die 21 junii. [czerwiec – A.S.] Tamże stało wojsko pod Beresteczkiem. Chorągiew kozacka jm. Pana [Karola – M.N.] Korniaкта przysła, jmp. Chorąży koronny [Aleksander Koniecpolski – przyp. M.N.], który był poszedł na odsiecz Ołyki, powrócił, albowiem Kozacy nie dostawszy onej odstąpili”.

⁵² A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, 1647–1656, op. cit., s. 298–299.

⁵³ Stąd też zapewne nazwa przedmieścia Turezyn oraz kurhanów określanych mianem Tureczyńskich.

zone na mocy zapisu testamentowego z 29 listopada 1631 roku, dokonanego przez proboszcza ołyckiego, sufragana łuckiego i biskupa argińskiego księdza Franciszka Zajerskiego, który umierając przeznaczył na ten cel 70 000 złotych polskich⁵⁴. Kolegium ołyckie zostało zatwierdzone w 1638 roku przez sejm i króla Władysława IV. Do 1772 roku było ono kolonią Akademii Zamojskiej, z którą niemal od samego początku ściśle współpracowało. Budynki, w których mieściły się te szkoły przetrwały do 1838 roku, kiedy to zawaliły się. Seminarium zostało odbudowane kosztem księży, a budynek szkoły akademickiej za pieniądze miasta. Przetrwały do 1846 roku jako szkoła parafialna⁵⁵.

Albrycht Stanisław książę Radziwiłł zmarł 12 listopada 1656 roku w Gdańsku i pochowany został w podziemiach kolegiaty w rodzinnej Ołyce, obok innych przedstawicieli tego magnackiego rodu. Stała się ona także miejscem wiecznego spoczynku dla żony jego ojca Stanisława Pobożnego księcia Radziwiłła, czyli Marii Myszcanki, córki Mikołaja Myszkę wojewody wołyńskiego⁵⁶ oraz zmarłego w 1614 roku ich syna Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, a także pierwszej żony Albrychta Stanisława, Reginy von Eisenreich, która umarła w 1637 roku i drugiej jego żony księżnej Krystyny Anny z domu Lubomirskiej, córki Stanisława księcia Lubomirskiego. Po śmierci swej pierwszej żony, w prawej,

⁵⁴ Wydarzenia te pod datą czerwiec 1634 r. tak zostały opisane przez kanclerza: „Ja zaś byłem zajęty w domu wykonaniem testamentu śp. sufragana łuckiego, a mego proboszcza ołyckiego, Franciszka Zajerskiego, gdyż mnie naznaczył jego egzekutorem; zapisał on dobra Łudzin na fundację seminarium duchownego. Tego miesiąca, w dzień świętego Jana [czyli 24 czerwca –AS], za jego wstawiennictwem, a przede wszystkim Boga Wszechmogącego, otwarto w Ołyce szkoły, sprowadziwszy nauczycieli z Akademii Krakowskiej” – A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1, 1632–1636, op. cit., s. 381.

⁵⁵ Do dnia dzisiejszego miejsce, gdzie niegdyś stało kolegium przez mieszkańców Ołyki nazywane jest „Bursą”.

⁵⁶ Ten znacznych rozmiarów barokowy nagrobek wykonany z barwnych marmurów znajdował się w lewej nawie bocznej. Wspólny ten grobowiec poświęcono też pamięci jej drugiego syna, a mianowicie Mikołaja Krzysztofa księcia Radziwiłła zmarłego w 1614 r. w wieku zaledwie 26 lat. Jednak zdobiące go postacie zmarłych uległy zniszczeniu już podczas wojen szwedzkich.

zachodniej, nawie kolegiaty, kanclerz wzniósł⁵⁷ znacznej wielkości epitafium dla żony i dla siebie. Była to wczesnobarokowa kompozycja ołtarzowa z czarnego marmuru z białą alabastrową Pietą pośrodku oraz z czarną dwudzielną, marmurową tablicą. Na jednej jej połowie umieszczono napis poświęcony pamięci Reginy von Eisenreich, a druga połowa została przeznaczona dla kanclerza. Ponadto nad wejściem do krypty grobowej wisiał srebrny portret trumienny oraz obraz przedstawiający ubranego z cudzoziemska kanclerza spoczywającego na marach. Jednak w 1946 roku, po ostatecznym przejściu tych obszarów przez ZSRS, jego szczątki oraz prochy wszystkich innych osób pochowanych wcześniej w kolegiacie zostały złożone we wspólnej mogile na katolickim cmentarzu w Ołyce. Nie wiadomo natomiast, co stało się wówczas ze wspaniałymi nagrobkami członków rodziny Radziwiłłów.

Obydwaj wspomniani powyżej magnaci, a mianowicie Stanisław Pobożny książę Radziwiłł oraz Albrycht Stanisław książę Radziwiłł⁵⁸ wnieśli największy i najistotniejszy wkład w rozwój Ołyki oraz całej ordynacji ołyckiej.

Po śmierci Albrychta Stanisława Radziwiłła Ołyka przeszła w posiadanie Michała Kazimierza księcia Radziwiłła, właściciela ordynacji nieświeskiej. W ten sposób doszło do trwałego połączenia dwóch dotychczas odrębnych ordynacji, przy czym jej właściciele z reguły rezydowali w Nieświeżu. Ostatnim ordynatem linii nieświesko-ołyckiej był zmarły w 1813 roku z ran odniesionych w walce patriota i oficer Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego, a następnie armii napoleońskiej Dominik książę

⁵⁷ Według M. Orłowicza epitafium to ufundowała druga żona kanclerza wielkiego litewskiego Anna z Lubomirskich; M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z 111 ilustracjami i mapką województwa*, Łuck 1929, s. 191.

⁵⁸ Jednak według ocen historyków działalność kanclerska Albrychta Stanisława Radziwiłła nie da się porównać z osiągnięciami np. Jana Zamoyskiego czy choćby Jerzego Ossolińskiego. Nie był on bowiem ani bystrym politykiem, ani dyplomatą. Natomiast ujemne cechy jego charakteru, takie jak impulsywność, prywatna rodowa, pańska duma, pieniactwo, które go cechowały niejednokrotnie utrudniały mu pełnienie odpowiedzialnej funkcji kanclerza wielkiego litewskiego.

Radziwiłł⁵⁹. Za udział w wojnie przeciwko Rosji dobra te zostały skonfiskowane przez władze carskie⁶⁰, jednak w wyniku starań rodziny sekwestr cofnięto i majątek ten powrócił w ręce Radziwiłłów. Po Dominiku Radziwiłłu latyfundium to odziedziczył książę Antoni, syn Michała księcia Radziwiłła, wojewody wileńskiego, pochodzącego z linii ordynatów kleckich. Zmarły w 1833 roku książę Antoni, mąż księżnej Fryderyki Ludwiki, córki księcia Augusta Ferdynanda pruskiego, był namiestnikiem powstałego częściowo na gruzach Księstwa Warszawskiego w 1815

⁵⁹ Dominik książę Radziwiłł urodził się we wrześniu 1786 r. w Nieświeżu, a zmarł 11 listopada 1813 r. Był synem księcia Hieronima, podkomorzego Wielkiego Księstwa Litewskiego i księżniczki Thurn et Taxis. Początkowo młody magnat odziedziczywszy ogromną fortunę pod Karolu księciu Radziwiłłu prowadził hulaszcze życie, doprowadzając niemal do ruiny dobra ordynackie, jednak w 1811 r. na własny koszt wyposażył Pułk 8 Ułanów Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego. Otrzymał za to stopień pułkownika i 1 kwietnia stanowisko jego dowódcy. Dnia 28 czerwca 1812 r. na czele tego pułku wkroczył do Wilna. Następnie 26 lipca bił się pod Ostrownem i Witebskiem, gdzie został ranny w pierś kulą karabinową. Mimo to wziął udział w dalszej części kampanii 1812 r. walcząc pod Smoleńskiem, Borodino, Woronowem i Tarutinem. 27 października tego roku został gross-majorem w 1. Pułku Szwoleżerów Gwardii Cesarza Napoleona I. W czasie kampanii 1813 r., walcząc w szeregach tego pułku 22 maja bił się pod Reichenbach, 26 i 27 sierpnia pod Dreznem oraz 18 i 19 października w „wielkiej bitwie narodów” pod Lipskiem. Z kolei 30 października wykonał znakomitą szarżę na armaty bawarskie podczas bitwy pod Hanau, która otworzyła drogę odwrotu armii napoleońskiej wycofującej się z Niemiec po klęsce poniesionej pod Lipskiem. Sam został jednak ciężko ranny odłamkiem granatu artyleryjskiego w głowę i wkrótce zmarł w niemieckim miasteczku Lauterecken. Był kawalerem Legii Honorowej – od 4 sierpnia 1812 r. Krzyża Kawalerskiego, a od 4 maja 1813 r. Krzyża Oficerskiego, które otrzymał za swe zasługi wojenne – szerzej vide: W. Bagiński, *Typy wiarusów napoleońskich. Zarysy biograficzne*, Warszawa 1912, s. 137–138; S. Łoza, *Legja Honorowa w Polsce 1803–1923*, Zamość 1923, s. 96 – poz. nr 1470; B. Gembarzewski, *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925, s. 61; R. Bielecki, *Słynne pułki polskie*. t. 1, *Szwoleżerowie Gwardii*, Warszawa 1996, s. 379; idem, *Encyklopedia wojen napoleońskich*, Warszawa 2001, s. 488; M. Olczak, *Kampania 1813 r. Śląsk i Łużyce*, Warszawa 2004, s. 582. Ponadto vide: K. Polak, *Od Łomży do Sedanu. Pułk 8 Ułanów Księstwa Warszawskiego (1809–1814)*, Oświęcim 2013.

⁶⁰ Natomiast córka generała, z rozkazu cara Aleksandra I, została zmuszona do małżeństwa z rosyjskim feldmarszałkiem Ludwikiem Wittgensteinem.

roku Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Po nim ordynację objął urodzony w 1797 roku ich syn Fryderyk Wilhelm Paweł Mikołaj książę Radziwiłł, a po jego śmierci, która nastąpiła w 1870 roku, jego urodzony w 1833 roku syn Ferdynand Wilhelm Antoni. Był on pruskim generałem i ulubieńcem cesarza Wilhelma I. Na mocy odpowiednich układów rodzinnych, zawartych ze stryjem Fryderykiem Wilhelmem Ludwikiem Bogusławem księciem Radziwiłłem, w 1874 roku przejął on również ordynację klecką.

Ostatnim, dwunastym, ordynatem ołyckim był zmarły w 1967 roku syn Ferdynanda Janusz książę⁶¹ Radziwiłł. W okresie międzywojennym był on znanym politykiem prawicy, posłem na sejm i senatorem, pełniącym, między innymi, funkcję przewodniczącego komisji spraw zagranicznych – najpierw sejmowej, a potem senackiej⁶². Warto pamiętać, że jego dobra ołyc-

⁶¹ Pamiętać należy, iż w II Rzeczypospolitej tytuły arystokratyczne formalnie zostały zniesione, stąd też nie wolno ich było używać w życiu publicznym ani też w aktach mających charakter formalno-prawny. Mimo to nadal funkcjonowały w życiu towarzyskim.

⁶² W.A. Zbyszewski, tak pisał o księciu: konserwatysta „Janusz Radziwiłł, Litwin, był zdecydowanym zwolennikiem Piłsudskiego. (...) Jak wiadomo, Piłsudski (...) zaproponował [w 1926 r., po zwycięskim zamachu majowym i wyborze na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej prof. Ignacego Mościckiego –AS] księciu Januszowi tekę spraw zagranicznych, ale książę Janusz zaczął stawiać warunki, i nic z tego nie wyszło, więc Zaleski został”, W.A. Zbyszewski *Gawędy o ludziach i czasach przedwojennych*, wstęp i opracowanie A. Garlicki, Warszawa 2000, s. 21, 114. Dalej zaś wspominał: „Jak wiadomo, Marszałek Piłsudski proponował Januszowi Radziwiłłowi tekę spraw zagranicznych w gabinecie Bartla, ale książę Janusz odmówił, żądając dla siebie dużej autonomii, także w sprawach personalnych”; ibidem, s. 221. W innym zaś miejscu napisał: „Nawet Janusz Radziwiłł, zwykle bardzo nadęty i niechętnie przyjmujący zaproszenia, bywał u Savery`ego [długoletniego urzędnika ambasady brytyjskiej w Warszawie – AS] i długo z nim rozmawiał, co by nigdy nie przyszło mu do głowy, gdyby miał odwiedzić innego dyplomatę poniżej rangi ambasadora, a i to niechętnie”; ibidem, s. 180. Ponadto: „(...) »Czas« krakowski, założony przez Stańczyków i finansowany od założenia w roku 1849 do 1934 przez Adama Potockiego spod Baranów, a potem przez jego potomków; ponieważ przy podziale schedy nigdy nikt nie wspominał »Czasu«, który nigdy nie dał grosza dywidendy, więc pewnie nie sposób było ustalić, do kogo »Czas« należy; dopiero, gdy go przeniesiono do Warszawy, gdzie zresztą czuł się nieswojo, bo był tak związany z Krakowem, Janusz

kie obejmowały około 42 000 ha i były największym majątkiem ziemskim na Wołyniu. Ordynacja składała się jednak z dwóch części: dóbr Cumań leżących na Polesiu Wołyńskim oraz klucza Szpanów znajdujące się w okolicach Równego⁶³.

W końcu XIX wieku Ołyka była już jednak niewielkim i mocno zaniedbanym miasteczkiem. Do jego upadku przyczyniły się wcześniejsze napady i wojny oraz pożary, szczególnie te, które wybuchły w latach 1752, 1805 i 1833. Wyniszczyły one miasto i spowodowały, że poza jarmarkami niemal zupełny zanikł handel. W Ołyce handlowano postołami⁶⁴, z czego powstało przysłowie: „Ołyka na łyka, Deraźnia na garnki, a Klewań na dziady”. W latach 80. XIX wieku tamtejsza, należąca do dekanatu dubieńskiego parafia katolicka miała 1 757 wiernych i oprócz

Radziwiłł pokrywał koszty z własnej kieszeni”; ibidem, s. 194. Dalej natomiast Zbyszewski wspominał: „Ze starszych panów, których osobiście znałem za trzech najprzystojniejszych uważam Eustachego Sapiechę, Janusza Radziwiłła i Konstantego Skirmunta”; ibidem, s. 267. Tak to niegdyś postępowali i wyglądali ostatni wielcy panowie pochodzący ze „starożytnych rodów”, których historia i zasługi sięgały czasów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Vide także: J. Durka, op. cit.

⁶³ Tak podaje: G. Rąkowski, *Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej*, cz. 1, Wołyń, Pruszków 2005, s. 256, 261. Cumań także położony jest nad Putylówką, ale poniżej Ołyki, 8 km na północ od szosy Łuck – Równie. Leży już jednak na terenie Polesia Wołyńskiego, wśród rozległych lasów oraz w sąsiedztwie dużego zespołu stawów. To dawne miasteczko liczy obecnie 5700 mieszkańców i posiada status osiedla miejskiego. Stanowi znaczny ośrodek przemysłu drzewnego. Przez kilka wieków miejscowość ta była jednym z głównych ośrodków ordynacji ołyckiej, która obok ziemi uprawnej i pastwisk obejmowała rozległe lasy południowej części Polesia. W XIX w. mieścił się tam zarząd radziwiłłowskich dóbr. Ponadto w 1907 r. uruchomiono tam największy na Wołyniu tartak, dysponujący nawet własną elektrownią. W 1943 r. lasy w okolicach Cumania były obszarem działania wielu oddziałów partyzantki ukraińskiej – UPA, walczącej zarówno z Niemcami, jak i z partyzantką sowiecką. Spowodowało to, iż w ramach represji i działań odwetowych Niemcy spalili miejscowość, mordując przy tym około 300 osób.

⁶⁴ Rodzaj bardzo prostego i popularnego jeszcze w okresie międzywojennym na Polesiu oraz na Wołyniu i Podolu chłopskiego obuwia plecionego z łyka, rzadziej wykonywanego z płata skóry, w kształcie podeszwy zakładanej na onuce i mocowanego do nogi przy pomocy pasków zawiązywanych wokół łydki – szerzej na temat kształtu kultury ludowej, głównie chłopskiej, Polesia vide choćby: J. Obrębski, *Studia etnosocjologiczne*, t. 1, Polesie, Warszawa 2007.

kościół pod wezwaniem świętych Piotra i Pawła⁶⁵ dysponowała też kaplicami w Satyjowie, Humiennikach i Radochówce⁶⁶.

Podczas I wojny światowej we wrześniu 1915 roku oraz w czerwcu 1916 roku pod Ołyką toczyły się zacięte walki pomiędzy wojskami rosyjskimi i austro-węgierskimi. W pewnym okresie okopy biegły ponoć nawet pomiędzy zamkiem a kolegiatą pod wezwaniem Świętej Trójcy.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę Ołyka, leżąc w powiecie łuckim w województwie wołyńskim weszła w skład Rzeczypospolitej Polskiej. W latach 20. liczyła 4 333 mieszkańców⁶⁷. Znajdował się tam browar, młyny mechaniczne oraz tartak. Ponadto handlowano zbożem i drewnem. Było to już wówczas niewielkie miasteczko rozrzucone na znacznej przestrzeni w kierunku z północy na południe, wzdłuż bagnistych dolin rzeczek Putyłówki i Miłowiczki, zabudowane parterowymi domkami. Jego centrum stanowił długi rynek, przy którym od strony zachodniej stoi zamek, a od południowej kolegiata⁶⁸. Ten historyczny układ przestrzenny miasto zachowało do dnia dzisiejszego⁶⁹.

Po zajęciu we wrześniu 1939 roku tych terenów przez Robotniczo-Chłopską Armię Czerwoną ostatni ordynat Janusz Radziwiłł i jego syn Edmund zostali aresztowani przez NKWD. Książę Janusz trafił na moskiewską Łubiankę, a Edmund do obozu jeńckiego w Kozielsku. Dopiero na skutek interwencji wielu wysoko postawionych osób – krewnych i przyjaciół – na polecenie Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS Ławrientija

⁶⁵ Leżał on na dawnym cmentarzu.

⁶⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, praca zbior. pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, F. Sulimierskiego, Warszawa 1886, s. 527–529; M. Orłowicz, op. cit., s. 188.

⁶⁷ Mieczysław Orłowicz w swoim niezwykle swego czasu poczytnym i popularnym przewodniku podał, iż miasto to liczyło wtenczas 4 500 mieszkańców; M. Orłowicz, op. cit., s. 188.

⁶⁸ *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, t. 11, *Moroksyt do Optyka*, praca zbior., Kraków b.r., s. 305; M. Orłowicz, op. cit., s. 188.

⁶⁹ G. Rąkowski, op. cit., s. 257.

Berii w grudniu 1939 roku zostali oni zwolnieni i wyjechali do Generalnego Gubernatorstwa. Natomiast zamek, podobnie jak cała ordynacja, został przejęty przez władze sowieckie, które ponownie ogołociły go z wyposażenia.

W 1940 roku, już po wcieleniu tych obszarów w skład ZSRS, władze ówczesnej Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej przyznały Ołyce prawa osiedla miejskiego. Po zdobyciu tych obszarów przez Wehrmacht, w marcu 1942 roku, Niemcy założyli w mieście getto, w którym zgromadzili kilka tysięcy Żydów z Ołyki i okolic. W lipcu tego roku wymordowano 5 700 z nich⁷⁰.

Obecnie należąca do niepodległej Republiki Ukraińskiej prowincjonalna Ołyka liczy zaledwie 3 500 mieszkańców⁷¹. Jest to miasto, w którym do dnia dzisiejszego znajdują się co najmniej dwa obiekty świadczące o potędze niegdysiejszej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz o znaczeniu i zamożności rodu Radziwiłłów. Jednym z nich jest kolegiata pod wezwaniem Świętej Trójcy. W czasach swej świetności była to jedna z najpiękniejszych świątyń Wołynia. Zbudowano ją w latach 1635–1640 w stylu barokowym z dwoma niskimi wieżami w fasadzie, według projektu Giovanniego Maliverny i jezuitę Benedetta Molli z Rzymu. Ponadto przy jej budowie współpracowali Bączkowicz, Grzegorzewicz, P. Markowicz, W. Sadowski oraz R. Befka⁷². Wykonanie rzeźb grobowych i sztukaterii nadzorował Melchior Ellenberg⁷³ (Almpech) ze Lwowa, a roboty stolarskie wykonał Niemiec Walde⁷⁴. Moment poświęcenia kolegiaty tak opisał jej fundator i budowniczy:

⁷⁰ Ibidem, s. 256.

⁷¹ O dzisiejszej sytuacji Ołyki szerzej vide: A. Dylewski, *Praktyczny przewodnik. Ukraina*, Bielsko-Biała 2003, s. 119; idem, *Przewodnik Pascala. Ukraina*, Bielsko-Biała 2005, s. 191; A. Dylewski, O. Aleksiejczuk, P. Kardaś, A. Kochman, A. Strojny, J. Tokarski, *Praktyczny przewodnik. Ukraina*, Bielsko-Biała 2007, s. 219.

⁷² Z. Hauser podaje, iż był to Józef Befka; Z. Hauser, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu*, Warszawa 2006, s. 189.

⁷³ Z. Hauser nazwisko tego rzeźbiarza podaje w postaci: Erlenberg. Podobnie czynią także inni autorzy; ibidem, s. 189.

⁷⁴ Z. Hauser pisze natomiast o Michale Germanusie; ibidem.

I ja między innymi z łaską Boską pokoju i spoczynku zażywając, a pragnąc chwały Boskiej wybudowałem murowany kościółek na cześć Najświętszej i Niepodzielnej Trójcy w Ołyce, w domu moim, wstydząc się, że dotychczas, ja, proch, zmasą grzechów okryty, korzystam z domu murowanego, a Stwórca i Dawca wszystkiego czczony jest w drewnianym budynku. Chociaż więc nie ukończono budowy, uroczystego poświęcenia dokonał 26-go tego miesiąca [sierpnia 1640 r. – A.S.] ówczesny biskup łucki, Gembicki. 27 sierpnia odbyło się przeniesienie zwłok mojej matki, pierwszej żony i trzech braci do nowej świątyni⁷⁵. Rzecz godna podziwu, że tyle było inful, ile trumien, bo oprócz miejscowego biskupa byli: biskup wołoski, dwaj sufragani i referendarz litewski jako proboszcz infulat geranojski i ołycki⁷⁶.

Świątynia ma kształt barokowej trójnawowej bazyliki z chórem i zakończonym półkoliście prezbiterium. Jej wspaniałą dwukondygnacyjną fasadę wieńczy parawanowy szczyt z wolutowymi spływami. Ponadto zdobią ją też dwie boczne wieżyczki zegarowe oraz pilastry, których korynckie kapitele wykonane są z ciemnego piaskowca, a także rzeźby świętych Piotra i Pawła oraz patronów fundatora – świętych Wojciecha i Stanisława, dłuta pochodzącego z Wrocławia Melchiora Ellenberga⁷⁷. Figury te umieszczone są w niszach po bokach portalu wejściowego. Nad gzymsem znajduje się zachowana inskrypcja o treści: „DEUS DE TUIS DONIS TIBI OFFERIMUS”⁷⁸, a także, w polu półkolistego frontonu, rzeźba przedstawiająca Boga Ojca, uszkodzona podczas I wojny światowej. Natomiast powyżej, w parawanowym szczycie, w prostokątnym,

⁷⁵ Czyli: zmarłej w 1600 r. Marii (Marianny) z Myszków Radziwiłłowej, starościny żmudzkiej, wspomnianej już wcześniej Reginy z Eisenreichów Radziwiłłowej, zmarłej 6 kwietnia 1637 r. oraz zmarłych jeszcze w dzieciństwie Stanisława i Jerzego książąt Radziwiłłów i Mikołaja księcia Radziwiłła, który umarł 22 grudnia 1614 r.

⁷⁶ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, op. cit., t. 2, 1637–1646, op. cit., s. 221.

⁷⁷ Również według G. Rąkowskiego był to Melchior Ellenberg, uczeń słynnego Pfistera ze Lwowa; G. Rąkowski, op. cit., s. 259.

⁷⁸ W tłumaczeniu z łaciny na polski oznacza to: „BOŻE STOSOWNIE DLA TWOICH DARÓW TOBIE OFIARUJEMY”.

wielkim polu frontonu, fasadę zdobi duża płaskorzeźba ukazująca scenę Ukoronowania Najświętszej Maryi Panny. Matka Boska stoi na półksiężycu wśród obłoków i główek cherubinów, nad jej głową dwa anioły podtrzymują koronę. Oprócz tego ponad gzymsem tympanonu widoczne są dwie figury leżących aniołów. Nad wejściem do świątyni umieszczono tablicę fundacyjną. Pierwotnie kolegiata miała dach z blachy miedzianej, którą jednak w 1916 roku zdarli Rosjanie.

Dawniej wewnątrz bazyliki było białe ze skromną ornamentyką na ścianach, a jego dekorację stanowiły elementy stiukowe, rzeźbiarskie i snycerskie. Ściany nawy i prezbiterium zdobiły pilastry, na głowicach których pierwotnie stały złożone rzeźby 12 apostołów dłuta Ellenberga. Do czasów nam współczesnych ocalała zaledwie część z nich. Ponadto w nawie głównej znajdowały się pochodzące z XVII wieku wielkie obrazy przedstawiające sceny z życia Matki Boskiej, odnowione przez Pochwalskiego. Sześć z nich znajduje się obecnie w Lwowskiej Galerii Obrazów. Nad łukami prowadzącymi z nawy głównej do naw bocznych umieszczono płaskorzeźby aniołów wykonane ze stiuku. Do czasu dewastacji kościoła znajdowały się w nim również bogato zdobione barokowe organy.

W czasach świetności tej świątyni wczesnobarokowe ołtarze wykonane były z pięknie rzeźbionego marmuru i alabastru. Ich autorem był Melchior Ellenberg (Almpech, czyli Almpecius) uczeń Pfistera ze Lwowa. Jego dłuta były też stalle kanoników znajdujące się w prezbiterium, pochodzące z połowy XVII wieku. W ich zapleckach umieszczone były obrazy dość miernej wartości artystycznej. Ołtarze, jak również nagrobki pochodziły z czasów budowy świątyni. W ołtarzach znajdowały się obrazy religijne „dość słabego pędzla”⁷⁹. Do najwartościowszych pod tym względem obiektów należał znajdujący się w prawej nawie wykonany z czarnego marmuru Ołtarz Ukrzyżowania.

⁷⁹ Tak twierdził M. Orłowicz, który ponadto wielokrotnie podkreślał dość niską wartość artystyczną wielu elementów wystroju rzeźbiarskiego ołyckiej kolegiaty. Wydaje się, iż uczynił tak powielając niezupełnie słuszne opinie wyrażone wcześniej, bo już w XIX w., przez J.I. Kraszewskiego, *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*, Warszawa 1985. M. Orłowicz, op. cit., s. 190.

Pierwotny wielki wczesnobarokowy ołtarz stojący w prezbiterium wywieziono już przed I wojną światową, podobno do Pińska, a na jego miejscu ustawiono nowy, wykonany z białego marmuru i przywieziony do Ołyki z Rzymu. Nie harmonizował on jednak z wcześniejszym barokowym wystrojem kolegiaty.

Pierwotnie w prezbiterium nad wejściem do zakrystii wisiał olejny portret fundatora, Albrychta Stanisława księcia Radziwiłła, a po przeciwnej stronie prezbiterium portret jego ojca Stanisława Pobożnego księcia Radziwiłła⁸⁰. Poza tym na lewo od wielkiego ołtarza umieszczono na ścianie cenny obraz przedstawiający scenę Zwiastowania Najświętszej Marii Panny. Pochodził on z XV wieku, prawdopodobnie ze szkoły kolońskiej.

Jak już wcześniej wspomniano w kolegiacie znajdowały się liczne nagrobki książąt Radziwiłłów i członków ich rodzin oraz tamtejszych kanoników. Niestety, praktycznie wszystkie zostały mniej lub bardziej uszkodzone już w okresie wojen kozackich w XVII wieku. Oprócz opisanych poprzednio obiektów tego typu w prezbiterium znajdowało się epitafium wymienianego już wcześniej proboszcza ołyckiego, sufragana łuckiego i biskupa argińskiego księdza Franciszka Zajerskiego z postacią zmarłego wykutą w alabastrze w stylu późnego renesansu. Po drugiej stronie prezbiterium znajdował się również późnorenesansowy alabastrowy nagrobek zmarłego w 1621 roku księdza Stanisława Udryckiego.

Na filarach nawy głównej umieszczono epitafia wykonane z kolorowego alabastru z dziecięcymi postaciami, poświęcone pamięci zmarłych synów marszałka wielkiego litewskiego Stanisława Pobożnego księcia Radziwiłła i jednocześnie braci fundatora kolegiaty⁸¹. Nadto w nawie głównej umieszczone były też nagrobki zmarłego w 1642 roku księdza Tomasza Bolimowskiego kanonika ołyckiego i zmarłego rok wcześniej księdza Wojakowskiego, a także innych duchownych z czasów budowy kolegiaty.

⁸⁰ Według E. Chwalewika w kolegiacie znajdował się jeszcze portret zmarłego w 1498 r. „Piotra Janowicza Białego”; E. Chwalewik, op. cit., s. 28.

⁸¹ Przede wszystkim zaś zmarłego w 1590 r. Stanisława i zmarłego w kilka lat później Jerzego.

Te barokowe epitafia kanoników i proboszczów kolegiaty, choć mocno zniszczone, zachowały się do naszych czasów.

Kolegiatę oraz dziedziniec, na którym ona stoi otacza ceglany mur, wzniesiony wraz ze świątynią, z okrągłymi wieżyczkami-kaplicami przykrytymi kopulastymi dachami w narożach. Jednak znaczna jego część w latach 60. XX wieku została rozebrana przez władze sowieckie. Do naszych czasów zachowała się jedynie wieża północno-wschodnia oraz przylegający do niej fragment muru. Część muru została obecnie odbudowana.

Za absydą stoi wysoka, płaska, murowana, parawanowa dzwonnica złożona z pięciu filarów połączonych arkadami, dekorowanych płytkami niszami, ornamentami roślinnymi i maszkaronami⁸².

W czasach sowieckich, od 1945 roku, kolegiata była zamknięta dla wiernych, co jednak nie uchroniło jej przed bardzo poważną dewastacją. Zniszczeniu uległa bowiem większość rzeźbiarskiego wystroju wnętrza oraz wszystkie ołtarze, a także nagrobki i epitafia. Podobny był również los kościelnego wyposażenia oraz organów. W 1997 roku świątynia ta została zwrócona miejscowej wspólnotie katolickiej. Obecnie podjęto próbę jej restauracji, która jednakże ze względu na ogromne koszty posuwa się bardzo powoli. Zauważyć jednak należy, że jest mało prawdopodobne, by świątynia ta kiedykolwiek powróciła do stanu z czasów swej świetności.

Z boku kolegiaty stały parterowe domy kanoników, których kilku rezydowało przy świątyni. W jednym z nich, pochodzącym z XVII wieku, a wyremontowanym w ostatnich latach znajduje się obecnie plebania. Dawniej koło nich było przejście do ogrodu, w którym, oddzielony murem od ulicy, stoi niewielki, murowany kościół pod wezwaniem Świętych Piotra i Pawła, wzniesiony w 1450 roku⁸³ przez Piotra Białego. Jest to jeden z najstarszych zabytków budownictwa łacińskiego i świątyń katolickich na Wołyniu. W czasie, gdy Radziwiłłowie ołycy byli

⁸² M. Orłowicz, op. cit., s. 188–192; Z. Hauser, op. cit., s. 189–190.

⁸³ Niekiedy w literaturze można napotkać informacje, że kościół ten był ufundowany w końcu XV w. lub nawet dopiero w 1550 r.

protestantami służył on za kalwiński zbór. W 1612 roku, już po usunięciu kalwinów, został przebudowany w stylu renesansowym, czy też, jak chce tego część autorów, w stylu wczesnobarokowym⁸⁴. W 1920 roku, podczas wojny polsko-sowieckiej, został bardzo zdewastowany przez Armię Czerwoną, mimo to w okresie międzywojennym służył jako kaplica, w której kilka razy w roku odbywały się nabożeństwa. Dalszemu zniszczeniu świątynia uległa po 1945 roku, kiedy to została zamknięta dla wiernych przez władze sowieckie. Proces ten został zahamowany dopiero w 1992 roku, kiedy zwrócono ją wiernym⁸⁵. Wtenczas już jednak była to ruina. Obecnie, po odbudowie kościoła ten służy celom sakralnym, jako tymczasowe miejsce kultu do czasu ukończenia remontu kolegiaty.

Pierwotnie była to budowla kamienna, zbudowana na planie krzyża z transeptem i wydłużonym, prostokątnym zamkniętym prezbiterium oraz z krzyżowymi sklepieniami. Obecnie fasadę zdobi także skromny portal, pilastry i krzywoliniowy szczyt z trójkątnym frontonem. W jej wnętrzu, za ołtarzem, zachowała się pochodząca z końca XV wieku i wykonana z piaskowca płyta nagrobna fundatora świątyni⁸⁶.

Jednakże „największą osobliwością Ołyki, a jedną z największych Wołynia”⁸⁷ jest stojący przy zachodniej pierzei rynku zamek Radziwiłłów⁸⁸. Jego budowę rozpoczął Mikołaj Czarny książę Radziwiłł w 1564 roku⁸⁹. Pierwotnie zbudowano go w stylu renesansowym, lecz następnie był on wielokrotnie przebudowywany,

⁸⁴ Vide choćby: G. Rąkowski, op. cit., s. 260.

⁸⁵ Według G. Rąkowskiego stało się to już w 1991 r.; G. Rąkowski, op. cit., s. 260.

⁸⁶ M. Orłowicz, op. cit., s. 192; Z. Hauser, op. cit., s. 190; G. Rąkowski, op. cit., s. 259–260.

⁸⁷ Tak twierdził M. Orłowicz; idem, op. cit., s. 192.

⁸⁸ Według jednego ze współczesnych badaczy ukraińskich: „Był to jeden z największych i pierwszych na Ukrainie zbudowanych na planie kwadratu zamków bastionowych, który na Wołyniu stał się wzorcem do budowy innych mniejszych zamków tego typu” – vide: В. Вечерський, *Фортифи й замки України*, Київ 2011, s. 408.

⁸⁹ Do II wojny światowej w ścianie jednej z klatek schodowych wmurowana była tablica z datą 1564 r., upamiętniająca fundację zamku.

co spowodowało, iż zatracił swe początkowe cechy stylowe. Już bowiem około 1640 roku, podczas przebudowy dokonanej przez Albrychta Stanisława księcia Radziwiłła, zamek otoczono wspomnianymi już wcześniej nowoczesnymi wówczas fortyfikacjami bastionowymi, zaprojektowanymi według zasad dominującej wówczas w tej części Europy tzw. „szkoły nowowłoskiej”⁹⁰.

Pomimo tych zmian oraz zniszczeń była to niegdyś i jest nadal jedna z „najpyszniejszych rezydencji magnackich na Wołyniu”. Taki okazały, barokowy kształt otrzymała ona podczas przebudowy, jakiej w latach 1741–1760 na zlecenie Michała Kazimierza księcia Radziwiłła, zwanego „Rybeńko” dokonał architekt Jan Jerzy Knackfus.

Obiekt ten założono na planie kwadratu z takimż wewnętrznym dziedzińcem. Niegdyś dziedziniec ten był pusty i pokryty brukiem, co zwiększało wrażenie wielkiej przestrzeni. Obecnie znajdują się na nim drzewa oraz klomby z kwiatami i alejki spacerowe. Całość, wraz z fortyfikacjami, zajmuje powierzchnię 2,8 ha. Trzy boki zamku stanowiły budynki dwupiętrowe, a jeden budynek trzykondygnacyjny. Zbudowano je wokół obszernego dziedzińca o wymiarach 100 na 98 m⁹¹. Poszczególne korpusy zamku połączone są ćwierćkolistymi łącznikami. Ponadto, będące efektem XVIII-wiecznych zmian późnobarokowe skrzydła boczne, zbudowane na miejscu dawnych fortyfikacji bastionowych miały narożne pawilony leżące poza obrębem głównych budynków oraz niewielkie tarasy widokowe ulokowane na bastionach. Jednak do czasów nam współczesnych zachowały się tylko dwa z nich.

Jak to już wspomiano w XVII wieku dolne kondygnacje otoczone zostały nowoczesnymi wówczas fortyfikacjami bastio-

⁹⁰ Vide choćby: J. Bogdanowki, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996, s. 110–111, 120. Szerzej na temat założeń szkoły nowowłoskiej vide choćby: R. Bochenek, *Od muru chińskiego do linii Maginota (50 wieków historii fortyfikacji)*, Warszawa 1964; W. Kichan, *Materiały pomocnicze inwentaryzacji krajoznawczej Polski*, z. 4. *Mały słownik dzieł fortyfikacyjnych*, Warszawa–Poznań 1988.

⁹¹ Jak twierdził M. Orłowicz swymi rozmiarami przewyższa on ponoć aż czterokrotnie wielkość dziedzińca zamku wawelskiego. Informację tę potwierdzają także ustalenia innych autorów; M. Orłowicz, op. cit., s. 194.

nowymi⁹² z czterema narożnymi bastionami zaopatrzonymi w okrągłe strzelnice oraz łączącym je potężnym wałem ziemnym olicowanym ceglany murem. Fortyfikacje te są piętrowej wysokości. Przed wałami niegdyś znajdowała się fosa wypełniona wodą, w XX wieku była już zamieniona na sady i ogrody warzywne. Obecnie jest to dziko rosnący park oraz dzikie wysypisko śmieci i różnorodnych odpadów. Ponadto na terenie dawnej fosy znajduje się cały szereg prowizorycznych zabudowań oraz szop służących miejscowemu szpitalowi. Okoliczności te powodują, że od tej strony zamek nie przedstawia się zbyt imponująco, a z bujnej zieleni wyłania się jedynie wieża bramna.

Na dziedziniec prowadziły dwie bramy – Brama Wjazdowa znajdowała się od strony przedmieścia Turczyn. Poprzez fosę prowadził do niej murowany most. Budynek bramny zamykał tę stronę dziedzińca, która znajdowała się naprzeciwko pałacu. Nad bramą wznosi się dwukondygnacyjna wieża zegarowa niegdyś z herbem Radziwiłłów, zaś po obydwu jej stronach znajdują się piętrowe pawilony boczne. Dawniej to właśnie tędy wiódł główny wjazd do zamku prowadzący przez groblę łączącą go z przedmieściem Turczyn. Obecnie poprzez tę bramę można wyjść do parku otaczającego zamek oraz na wały. Kolejna brama z przejazdem posiada pomieszczenia mieszkalne na piętrze. Niegdyś znajdowały się na niej herby Radziwiłłów. Niedaleko od niej, od strony zamkowego dziedzińca zachowały się resztki piętrowej, renesansowej loggii⁹³ z arkadowymi podcieniami. Ponadto w najstarszym, renesansowym skrzydle, stanowiącym dawniej pałac ordynatów, leżącym od strony rynku mieści się duża, reprezentacyjna sala, która jednak już podczas I wojny światowej została całkowicie ogołocona z dawnego wyposażenia. Do zamku od czasów jego restauracji przeprowadzonej na początku XX wieku wiedzie stały most, zbudowany w miejsce pierwotnie drewnianego, a potem zwodzonego, łączący go z miejskim rynkiem.

⁹² M. Orłowicz niesłusznie twierdzi, że były to „fortyfikacje vaubanowskiego systemu”; M. Orłowicz, op. cit., s. 194.

⁹³ G. Rąkowski pisze, iż są to pozostałości neorenesansowej loggii, zbudowanej w 1896 r., a po 1939 r. rozebranej przez władze sowieckie; G. Rąkowski, op. cit., s. 258.

Zewnętrzny wystrój pałacu jest bardzo skromny, bowiem jedynie główne wejście zdobi renesansowy portal. Bogatszą barokową oprawę otrzymał budynek Bramy Wjazdowej, który został ozdobiony zdwojonymi pilastrami i profilowanymi gzymsami, z półkolistym ryzalitem i wysoką arkadową niszą mieszczącą przejazd⁹⁴.

W zamku tym, aż do 1793 roku stacjonowała prywatna księżca załoga wojskowa uzbrojona w odpowiednią artylerię. Ponoć w XVII wieku na zamku znajdowały się aż 202 armaty⁹⁵, stąd też stanowił on ważną kresową twierdzę służącą do obrony przed Tatarami, Turkami i Kozakami. W czasach zaborów, w latach 1812–1836 pełnił funkcję szpitala wojskowego dla armii rosyjskiej, a Radziwiłłowie odzyskali go dopiero w 1883 roku. Wtenczas też rozpoczął się trwający bez mała 30 lat remont, który finansował zmarły w 1922 roku ordynat Ferdynand książę Radziwiłł, były prezes Koła Polskiego w Berlinie. W efekcie poddano zamek gruntownej restauracji, która zakończyła się w 1914 roku. Kierował nią Zygmunt Gorgolewski, budowniczy teatru miejskiego we Lwowie⁹⁶. Ostatniej renowacji tej siedziby, po zniszczeniach, które nastąpiły w trakcie I wojny światowej, dokonał w okresie międzywojennym Janusz Radziwiłł⁹⁷.

⁹⁴ Zamkowe wnętrza są obecnie niedostępne, co powoduje, że nie wiadomo, co zachowało się z ich pierwotnego wystroju. Co innego pisze jednak K. Węglicka, która twierdzi, że: „Można swobodnie zajrzeć do środka, robić zdjęcia, nikt nie przeszkadza, nie zabrania. Tylko pacjenci od czasu do czasu zaczepiają, zadając dziwne, nieprzewidywalne pytania”; K. Węglicka, *Wędrówki kresowe. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2006, s. 238.

⁹⁵ Tak podawał M. Orłowicz. Tymczasem liczba ta wydaje się być znacznie zawyżona, chyba, że autor miał na myśli wszystkie egzemplarze różnorodnej broni palnej, a nie tylko sprzęt artyleryjski, jaki znajdował się wtenczas na zamku; M. Orłowicz, op. cit., s. 193. Jako porównanie mogą służyć tutaj choćby XVI i XVII-wieczne inwentarze zbrojowni zamku nieświeskiego, opisujące znajdujące się tam uzbrojenie, w tym także artyleryjskie – vide: T. Bernatowicz, *Monumenta variis Radivillorum. Wyposażenie zamku nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych*, cz. 1, *XVI–XVII wiek*, Poznań 1998, s. 24–27.

⁹⁶ Szerzej vide choćby: J. Szuliński, *Teatr Miejski we Lwowie*, Warszawa 2002.

⁹⁷ Szerzej vide chociażby: O. Maciukt, *Zamki i twierdze Ukrainy zachodniej*.

W wyniku tych działań obiekt ten był zamieszkały przez Radziwiłłów aż do 1939 roku. Przed I wojną światową wnętrza zamkowe zawierały duży zbiór dzieł sztuki, pamiątek rodowych i historycznych, trofeów myśliwskich, stylowych mebli, portretów rodu Radziwiłłów, broni⁹⁸ oraz makat i gobelinów, niekiedy pochodzących jeszcze z XVII wieku. Poza tym były tam również zbiory „porcelany nieborowskiej”⁹⁹, sztychy angielskie oraz obrazy. Wśród tych ostatnich na szczególną uwagę zasługiwało dzieło autorstwa XVIII-wiecznego malarza włoskiego Giovanniego Batisty Tiepola zatytułowane *Walka światła z cieniem* oraz obraz przedstawiający Mikołaja Czarnego księcia Radziwiłła zaślubiającego w 1553 roku, w zastępstwie (*per procura*) króla Zygmunta Augusta, arcyksiężniczkę Katarzynę Habsburżankę, wdowę po księciu mantuańskim. Były tam także dzieła Ribery, Loeflera i Brandta oraz akwarele Nartowskiego¹⁰⁰.

Ponadto w zamku znajdowała się cenna biblioteka oraz zbrojownia. Biblioteka licząca około 6 000 tomów składała się z księgozbioru pozostałego po dawnym kolegium ołyckim, nabytego krótko przed wybuchem I wojny światowej oraz przeniesionego z plebanii¹⁰¹ do zamku. Było tam dużo inkunabułów, starych

Podróże historyczne, Lwów 2008, s. 97–98; В. Вечерський, op. cit., s. 408–410; M. Osip-Pokrywka, M. Osip-Pokrywka, *Leksykon zabytków architektury Kresów południowo-wschodnich*, Warszawa 2014, s. 169–160.

⁹⁸ Na zamkowych wałach stały liczne „armatki wałowe polskie z XVIII w.”; vide: E. Chwalewik, op. cit., s. 28.

⁹⁹ Tak podał E. Chwalewik, op. cit., s. 28. Tymczasem w rzeczywistości były to wyroby fajansowe lub majolikowe, a nie porcelanowe, pochodzące z manufaktury istniejącej w Nieborowie w latach 1881–1892, założonej przez Michała Piotra Radziwiłła. Specjalizowała się ona w produkcji naczyń użytkowych oraz dekoracyjnych, a także dekoracyjnych kafli – szerzej vide choćby: W. Piwkowski, T. Żółtowska-Huszczka [zdjęcia], *Nieborów. Kolekcja Radziwiłłów (The Radziwiłł Collection)*, Warszawa 1993, poz. 58; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, praca zbior. pod red. K. Kubalskiej-Sulkiewicz, Warszawa 2003, s. 279.

¹⁰⁰ Niektóre z tych dzieł sztuki eksponowane są obecnie w Wołyńskim Muzeum Krajoznawczym znajdującym się na zamku w Łucku – vide: П.О. Троневиц, *Луцький замок*, Луцьк 2003.

¹⁰¹ Według M. Orłowicza: „W skarbcu [kolegiaty – AS] niszczeje z wilgoci biblioteka, pełna starych druków”; M. Orłowicz, op. cit., s. 192. Wydaje się jednak,

druków i rękopisów. W czasie I wojny światowej zamek został jednak obrabowany przez Armię Rosyjską, przy czym część jego zbiorów wywieziono do Rosji. Powróciły one na miejsce dopiero na mocy postanowień o rewindykacji dzieł sztuki i dóbr kultury zawartych w polsko-sowieckim traktacie pokojowym podpisanym w Rydze w marcu 1921 roku¹⁰². W wyniku zniszczeń z lat I wojny światowej najbardziej ucierpiała zamkowa biblioteka. Po wejściu tych obszarów w skład niepodległego państwa polskiego zamek był wprawdzie zamieszkały, ale opustoszały.

W 1939 roku, w okresie od 7 do 14 września w Ołyce na zamku zatrzymał się ewakuowany z Warszawy Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej prof. Ignacy Mościcki, który przyjmował tam członków rządu rezydujących wtenczas w niedalekim Łucku. Ponadto w ołyckim zamku zdeponowano wówczas dzieła sztuki wywiezione z Zamku Królewskiego w Warszawie, jak choćby płótna Matejki *Rejtan*, *Batory pod Pskowem* i inne¹⁰³.

W noc wigilijną 1943 roku oddziały UPA dokonały kilku napałów na przedmieścia Ołyki, podczas których zamordowano kilkudziesięciu Polaków. W styczniu 1944 roku, po opuszczeniu miasta przez wojska niemieckie, ludność polska schroniła się w zamku, gdzie broniła się przed UPA, po czym została ewakuowana do ośrodka polskiej samoobrony w Preobrażu¹⁰⁴. Po ewakuacji oblężonych zamek został przez Ukraińców spalony¹⁰⁵. Po wojnie, po odbudowie umieszczono w nim szpital psychiatryczny. Obecnie,

iż pomimo faktu, że pozycja ta ukazała się dopiero w końcu lat 20. XX w. uwaga ta odnosi się do sytuacji z początku wieku, a więc do czasów zanim biblioteka została przeniesiona na zamek.

¹⁰² Szerzej vide: *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. 1, 1918–1932. Przedmowa T. Jędruszczak, red. nauk. T. Jędruszczak, M. Nowak-Kiełbikowa, Warszawa 1989, s. 150 i passim – Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą z załącznikami – Ryga 18 marca 1921 r.

¹⁰³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich...*, op. cit., t. 7, s. 527; M. Orłowicz, op. cit., s. 192–195; E. Chwalewik, op. cit., s. 28; Z. Hauser, op. cit., s. 190–191; G. Rąkowski, op. cit., s. 254–258.

¹⁰⁴ Szerzej vide choćby: H. Cybulski, *Czerwone noce*, Warszawa 1990; T. Dudek, *Przebraże 1943*, Warszawa 2019.

¹⁰⁵ G. Rąkowski, op. cit., s. 256.

już za czasów niepodległej Ukrainy mieści się tam także dom pomocy społecznej. Wszystko to powoduje, że wnętrza tego obiektu są niedostępne dla zwiedzających – szczególnie z Polski.

Poza tym na terenie Ołyki znajdują się też inne zabytki. Do ważniejszych z nich należą resztki bramy miejskiej¹⁰⁶. Stojąca przy wjeździe do miasta starą drogą wiodącą od strony Klewania, na terenie dawnego przedmieścia Zalesocze¹⁰⁷, za Putylówką, Brama Łucka jest obecnie jedynym zachowanym elementem dawnych umocnień miejskich. Ta pochodząca z pierwszej połowy XVII wieku, zbudowana z czerwonej cegły dwukondygnacyjna budowla z arkadowym przejazdem posiada resztki renesansowej attyki, a nisze dekorowane są ornamentem ułożonym z glazurowanej cegły. W końcu XX wieku obiekt ten był na wpół zrujnowany¹⁰⁸. Obecnie znajduje się tam sklep spożywczy, co zatrzymało jego postępującą degradację.

Będąc w Olyce warto też zobaczyć tamtejszy cmentarz katolicki, który położony jest w południowej części miasteczka, około 500 m od kolegiaty. Pomimo wieloletniej dewastacji nadal przedstawia się imponująco. Otacza go mur z neogotycką bramą ozdobioną ostrołukowym portalem, fryzem arkadowym i trzema wieżyczkami. Na terenie cmentarza zachowała się zrujnowana kaplica cmentarna oraz wiele nagrobków. Najstarsze z nich pochodzą z pierwszej połowy XIX wieku. Ponadto są tam także groby kilkudziesięciu Polaków zamordowanych przez ukraińskich nacjonalistów na przełomie 1943 i 1944

¹⁰⁶ Według M. Orłowicza w latach 20. XX w. istniały resztki dwóch bram miejskich; M. Orłowicz, op. cit., s. 195.

¹⁰⁷ Ponadto w pobliskim Zalesoczu stoi także pochodząca z 1784 r. pounicka barokowa cerkiew pod wezwaniem Ofiarowania Pańskiego. Wzniesiono ją na planie ośmiokąta z ryzalitami mieszczącymi przedsionek i prezbiterium. Całość przykryta jest dużą kopułą ze ślepą latarnią. Poza tym na osi cerkwi znajduje się drewniana, dwukondygnacyjna dzwonnica pełniąca również funkcję bramy. Posiada ona nawiązującą do form barokowych kopułę oraz arkadową galerijkę na piętrze – szerzej vide: G. Rąkowski, op. cit., s. 260.

¹⁰⁸ M. Orłowicz, op. cit., s. 195; Z. Hauser, op. cit., s. 191; G. Rąkowski, op. cit., s. 260.

roku¹⁰⁹. Obecnie cmentarz ten jest jednak szybko niszczącą ruiną, gdzie poza duchami przeszłości spotkać można pasące się kozy.

Oprócz tego na obszarze miasta znajdują się również inne zabytki, a mianowicie drewniana cerkiew pod wezwaniem Świętej Trójcy. Zbudowano ją w 1886 roku. Dawniej były też dwie cerkwie filialne, a także drewniana synagoga stojąca w dzielnicy żydowskiej, która jednak nie przedstawiała poważniejszej wartości architektonicznej i estetycznej¹¹⁰. Została ona zniszczona podczas II wojny światowej, w czasie gdy zagładzie uległa miejscowa społeczność żydowska¹¹¹.

Tak w ogromnym skrócie przedstawiają się dzieje Ołyki oraz jej zabytków, a także historia ołycko-nieświeskiej gałęzi jednego z „najpierwszych”, „senatorskich” rodów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Radziwiłłów.

Aleksander Smoliński

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.843. *Teren manewrów 1925 r. pod względem geograficznym i historycznym*, Drukarnia Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa 1925.

¹⁰⁹ Szerzej na temat tego obiektu vide: Z. Hauser, op. cit., s. 191–192; G. Rąkowski, op. cit., s. 261.

¹¹⁰ M. Orłowicz, op. cit., s. 195.

¹¹¹ Na temat dziejów Ołyki oraz znajdujących się tam zabytków, oprócz wcześniej cytowanej literatury, vide także: J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Warszawa 2001; M. Machynia, R. Marcinek, *Kresy. Zamki i fortyfikacje*, Kraków, b.r.; R. Marcinek, S.W. Tarasow [zdjęcia], *Polska. Kresy Wschodnie*, Kraków 2002; A. Górską, *Kresy. Przewodnik*, Kraków b.r.; *Encyklopedia Kresów*, praca zbior. pod red. M. Karolczuk-Kędzierskiej, A. Górskiej, Kraków b.r.; *Dzieje Kresów*, praca zbior. pod red. M. Karolczuk-Kędzierskiej, Kraków b.r.; J.K. Ostrowski [słowo wstępne], S.W. Tarasow [zdjęcia], *Kresy. Piękno utracone*, Kraków b.r.

Dokumenty drukowane

Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939, t. 1, 1918–1932. Przedmowa T. Jędruszczak, red. nauk. T. Jędruszczak, M. Nowak-Kiełbikowa, Warszawa 1989.

Dzienniki, wspomnienia, pamiętniki

Cybulski H., *Czerwone noce*, Warszawa 1990.

Kraszewski J.I., *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*, Warszawa 1985.

Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1–3, przełożyli i opracowali A. Przyboś i R. Żelewski, Warszawa 1980.

Radziwiłł K.M. (książę), *Pamiętniki. Od feudalizmu do socjalizmu bezpośrednio*, Warszawa 2000.

Radziwiłł M.K. („Sierotka”), *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1962.

Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651), opracował, wstępem i przypisami opatrzył M. Nagielski, Warszawa 1999.

Zbyszewski W.A., *Gawędy o ludziach i czasach przedwojennych*, wstęp i opracowanie A. Garlicki, Warszawa 2000.

Opracowania

Alvarez M.F., *Cesarz Karol V*, Warszawa 2003.

Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.

Augustyniak U., *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004.

Bagiński W., *Typy wiarusów napoleońskich. Zarysy biograficzne*, Warszawa 1912.

Bartoszewicz K., *Radziwiłłowie*, Kraków 1928.

Bernatowicz T., *Monumenta variis Radivillorum. Wyposażenie zamku nieświeckiego w świetle źródeł archiwalnych*, cz. 1, XVI–XVII wieku, Poznań 1998.

Bielecki R., *Encyklopedia wojen napoleońskich*, Warszawa 2001.

Bielecki R., *Słynne pułki polskie*, t. 1, *Szwoleżerowie Gwardii*, Warszawa 1996.

Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.

Bochenek R., *Od muru chińskiego do linii Maginota (50 wieków historii fortyfikacji)*, Warszawa 1964.

Bogdanowki J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996.

Bohun T., Milewski D., *Wojny polsko-kozackie*, Warszawa 2019.

- Boras Z., *Poczet hetmanów polskich i litewskich*, Poznań 2008.
- Brückner A., Estreicher K., *Encyklopedia staropolska*, t. 2, N-Ż, Warszawa 1990.
- Bystron J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, Wstępem poprzedził J. Tazbir, Warszawa 1994.
- Cat-Mackiewicz S., *Dom Radziwiłłów*, Warszawa 1990.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 2, N-Ż, Warszawa–Kraków 1927.
- Ciesielski T., *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku (lata 1717–1794)*, „Tarnowskie Studia Historyczne” 2012, t. 2.
- Czapliński W., Długosz J., *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976.
- Czwołek A., *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012.
- Dudek T., *Przebraże 1943*, Warszawa 2019.
- Durka J., *Janusz Radziwiłł 1880–1967. Biografia polityczna*, Warszawa 2011.
- Dylewski A., *Praktyczny przewodnik. Ukraina*, Bielsko-Biała 2003.
- Dylewski A., *Przewodnik Pascala. Ukraina*, Bielsko-Biała 2005.
- Dylewski A., Aleksiejczuk O., Kardaś P., Kochman A., Strojny A., Tokarski J., *Praktyczny przewodnik. Ukraina*, Bielsko-Biała 2007.
- Dzieje Kresów*, praca zbior. pod red. M. Karolczuk-Kędzierskiej, Kraków b.r.
- Encyklopedia Kresów*, praca zbior. pod red. M. Karolczuk-Kędzierskiej, A. Górskiej, Kraków b.r.
- Ferenc M., *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- Gawęda M., *Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651–1660*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013.
- Gembarzewski B., *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od 1717 do r. 1831*, Warszawa 1925.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1985.
- Góralski Z., *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1998.
- Górska A., *Kresy. Przewodnik*, Kraków b.r.
- Grzybowski S., *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994.
- Hauser Z., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu*, Warszawa 2006.
- Jasnowski J., *Mikołaj Radziwiłł Czarny (1515–1565)*, Warszawa 1939.
- Jastrzębska M., *Księżę regent. Opowieść o Zdzisławie Lubomirskim*, Łomianki 2018.

Kalicki B., *Bogusław Radziwiłł 1620–1669*, Oświęcim 2016 (reedycja wydania z 1878 r.).

Kichan W., *Materiały pomocnicze inwentaryzacji krajoznawczej Polski*, z. 4, *Mały słownik dzieł fortyfikacyjnych*, Warszawa–Poznań 1988.

Kieniewicz S., *Ignacy Działyński 1754–1797*, Kórnik 1930.

Kłaczewski W., *Jerzy Sebastian Lubomirski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002.

Kondracki T., *Stefan Adam Zamoyski (1904–1976). Ziemianin – żołnierz – działacz emigracyjny*, Warszawa 2018.

Kotłubaj E., *Życia Janusza Radziwiłła*, Edycja i przygotowanie tekstu A. Gajewski, Oświęcim 2016 (reedycja wydania z 1859 r.).

Leśniewski S., *Jan Zamoyski. Hetman i polityk*, Warszawa 2008.

Leśniewski S., *Poczet hetmanów polskich i litewskich*, Bydgoszcz 1992.

Leśniewski S., *Poczet hetmanów polskich i litewskich XVIII wiek*, Warszawa 1992.

Літопис самовидця. Видання підготував кандидат філологічних наук Я. І. Дзира, Київ 1971.

Łoza S., *Legja Honorowa w Polsce 1803–1923*, Zamość 1923.

Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1969.

Machynia M., Marcinek R., *Kresy. Zamki i fortalicje*, Kraków b.r.

Maciukt O., *Zamki i twierdze Ukrainy zachodniej. Podróże historyczne*, Lwów 2008.

Majchrowski J., *Wojewoda w dawnej Polsce*, Warszawa 2019.

Marcinek R., Tarasow S.W. [zdjęcia], *Polska. Kresy Wschodnie*, Kraków 2002.

Marszałek i hetman koronny Jan Sobieski, praca zbior. pod red. D. Milewskiego, Warszawa 2014.

Mazur K., *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa 2006.

Nagielski M., *Rola i znaczenie rodu Potockich w dziejach Rzeczypospolitej*, [w:] *Potoccy herbu Pilawa. W kręgu aktywności rodu. Katalog wystawy 24 kwiecień–13 maj 1995*, Warszawa 1995.

Obreński J., *Studia etnosocjologiczne*, t. 1, *Polesie*, Warszawa 2007.

Olczak M., *Kampania 1813 r. Śląsk i Łużyce*, Warszawa 2004.

Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z III ilustracjami i mapką województwa*, Łuck 1929.

Osip-Pokrywka M., Osip-Pokrywka M., *Leksykon zabytków architektury Kresów południowo-wschodnich*, Warszawa 2014.

Ostrowski J.K. [słowo wstępne], Tarasow S.W. [zdjęcia], *Kresy. Piękno utracone*, Kraków b.r.

Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku, praca zbior. pod red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicza, Warszawa 2006.

Perlakowski A., *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*, Kraków 2013.

Piwarowski K., *Hieronim Lubomirski hetman wielki koronny*, Oświęcim 2015.

Piwkowski W., Żółtowska-Huszczka T. [zdjęcia], *Nieborów. Kolekcja Radziwiłłów (The Radziwiłł Collection)*, Warszawa 1993.

Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni, praca zbior. pod red. M. Nagielskiego, Warszawa 2005.

Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy, praca zbior. pod red. M. Nagielskiego, Warszawa 2006.

Podhorodecki L., *Hetman Stanisław Koniecpolski*, Warszawa 2011.

Polak K., *Od Łomży do Sedanu. Pułk 8 Ułanów Księstwa Warszawskiego (1809–1814)*, Oświęcim 2013.

Potocki S.K., Wysocka B., *Tytus Działyński 1796–1861*, słowo wstępne S. Sierpowski, Kórnik 2002.

Presiowski I., *Krótką wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce*, uzupełnił, wstępem opatrzył i wydał W. Kaczorowski, Opole 2019.

Przyrowski Z., *Popularna encyklopedia staropolska*, Warszawa 1998.

Radziwiłłowie w służbie Marsa, praca zbior. pod red. M. Nagielskiego, K. Żojdzia, Warszawa 2017.

Rąkowski G., *Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej*, z. 1, *Wołyń*, Pruszków 2005.

Reychman J., *Józef Sułkowski 1770–1798*, Warszawa 1952.

Romański R., *Beresteczko 1651*, Warszawa 1994.

Sajkowski A., *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965.

Sawicki M., *Dom Sapieżyński 1666–1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016.

Serczyk W. A., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1999.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7, praca zbior. pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, F. Sulimierskiego, Warszawa 1886.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów ościennych, t. 13, praca zbior. pod red. B. Chlebowskiego, F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, Warszawa 1893.

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, praca zbior. pod red. K. Kubalskiej-Sulkiewicz, Warszawa 2003.

Sułkowscy: życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej „Sułkowscy – życie i dzie-

lo”. *Zamek w Rydzynie 23–26 IX 1998*, praca zbior. pod red. Z. Molińskiego, Rydzyna–Leszno 1999.

Шевальє П., *Історія війни Козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських Татар*, Київ 1993.

Szuliński J., *Teatr Miejski we Lwowie*, Warszawa 2002.

Tazbir J., *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa 1987.

Tokarski J., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Warszawa 2001.

Trawicka Z., *Jakub Sobieski 1591–1646. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów*, Kraków 2007.

Троневи́ч П.О., *Луцький замок*, Луцьк 2003.

Ujma M., *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Opole 2005.

Wagner M., *W cieniu szukamy jasności chwały. Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1698)*, Siedlce 2002.

Wasilewski D., *Hetman wielki koronny Mikołaj Potocki – hetman zhańbiony?*, Warszawa 2016.

Вечерський В., *Фортеці й замки України*, Київ 2011.

Węglicka K., *Wędrówki kresowe. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2006.

Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna, t. 11, *Moroksyt do Optyka*, praca zbior., Kraków b.r.

Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna, t. 12, *Optymaci do Polowanie*, Wydawnictwo Gutenberga, Kraków b.r.

Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI–XIX wieku, t. 1, *Sapiehowie*, praca zbior. pod red. T. Ciesielskiego, M. Sawickiego, Opole 2018.

Wisner H., *Janusz Radziwiłł 1612–1655. Wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000.

Wolski M., *Potoccy herbu Pilawa do początku XVII w. Studium genealogiczno-własnościowe*, Kraków 2013.

Wójcik Z., *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983.

Zielińska T., *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewskich w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977.

Żywooty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego z materiałów po Samuelu Brodowskim w Podhorcach znalezionych wydał Żegota Pauli. Ozdobione herbami i rytowanemi rysunkami, Lwów, Stanisławów i Tarnów 1850.

Aleksander Smoliński

Nicolaus Copernicus University in Toruń

Ołyka - remnants of the power of the house of Radziwiłł and of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. The past and the present

Keywords

the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Republic of Poland, the Radziwiłłs, Ołyka, the Ołyka ordinance, the Polish South-Eastern Borderlands, Wołyń

Abstract

The Radziwiłłs of the Trąby coat of arms were among the most influential families both in the Grand Duchy of Lithuania and in the entire nobility-run Polish-Lithuanian Commonwealth. The strength and importance of the family was determined both by the size of their estates and the income they earned therefrom and by their political authority, measured by the number of prestigious, senatorial state offices, including military ones, and land offices held by their representatives between the 16th and the end of the 18th century. Among the dukes née Radziwiłł there were hetmans (second-highest military commanders), chancellors and voivodes, as well as starosts, castellans and Catholic bishops. Moreover, a plethora of political clients provided them with a weighty say on the land assemblies (*sejmiki*) and in the General Sejm, as well as broad support of the nobility, mainly at the local level. Therefore, the family played a crucial role in the political history of the Republic of Poland and in the history of both branches of the "political nation" that formed it, namely the Lithuanian and Polish (Crown) nobility. It was just as influential in the post-partition history of the Polish nation, which ended only together with the changes that took place in Poland after 1944.

The author analysed the history of the Ołyka line of the Radziwiłł dukes between the 16th and mid-19th centuries. He also described the history of Ołyka, their ancestral seat, both the town and the castle as well as other local historic buildings, including the condition in which they survived to our times.

Aleksander Smoliński

Nicolaus-Kopernikus-Universität in Thorn [Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu]

Ołyka – Machtspur des Hauses von Radzivils und der damaligen polnisch-litauischen Union, d.h. der Republik Beider Nationen. Geschichte, Vergangenheit und Gegenwart

Schlüsselworte

Republik Beider Nationen, Republik Polen, Radziwills, Ołyki, Majorat Ołyck, polnisches südöstliches Grenzland [Kresy Południowo-Wschodnie], Wolynien

Kurzfassung

Die Radziwills vom Wappen Trąby gehörten zu den einflussreichsten Familien sowohl im Großfürstentum Litauen als auch in der gesamten adeligen Republik Beider Nationen. Ein Maßstab für die Kraft und Bedeutung des Familienstammes war nicht nur die Größe der sich im Besitz der Familie befindlichen Güter und die dadurch erzielten Einnahmen, sondern auch politische Bedeutung, die nach der Anzahl von prestigevollen, staatlichen Senatorenämtern – darunter Militärämtern – sowie Landämtern, die zwischen dem 16. Jahrhundert und Ende des 18. Jahrhunderts von ihren Vertretern bekleidet waren, gemessen war. Unter den Fürsten aus dem Hause Radziwills gab es sowohl Hetmane, Kanzler und Woiwoden, als auch Landräte, Kastellane oder katholische Bischöfe. Darüber hinaus sicherte ihnen zahlreicher politischer Klientel auf den Provinzlandtagen und auf dem Hauptlandtag bedeutenden Einfluss, wie auch eine breite Unterstützung des Adels, hauptsächlich auf der lokalen Ebene. Daher spielte dieser Familienstamm eine überaus wichtige Rolle in der politischen Geschichte der Republik sowie in der Geschichte der beiden Zweige des „politischen Volkes“ – des litauischen und des polnischen (Kron-) Adels. Nicht weniger wichtig war die Bedeutung der Radziwills in der Geschichte des polnischen Volkes nach der Teilung von Polen, diese ging erst durch Veränderungen zu Ende, die in Polen nach dem Jahre 1944 eingetreten sind. Der Autor befasste sich mit der Geschichte der Fürstenlinie von Radziwills von Ołyck in der Zeit zwischen dem 16. Jahrhundert und der Mitte des 19. Jahrhunderts. Darüber hinaus beschrieb er die Geschichte ihren Familiensitzes – Ołyki, sowohl der Stadt als auch des Schlosses und der sich dort befindlichen historischen Objekte, sowie den Zustand, in dem sie bis zu unserer Gegenwart überdauert haben.

Александр Смолинский

Университет Николая Коперника в Торунь

Олыка – след могущества дома Радзивиллов и бывшей Речи Посполитой. История и современность

Ключевые слова

Речь Посполитая Обоих Народов, Речь Посполитая, Радзивиллы, Олыка, Олыкская ординация, юго-восточные Кресы, Волынь

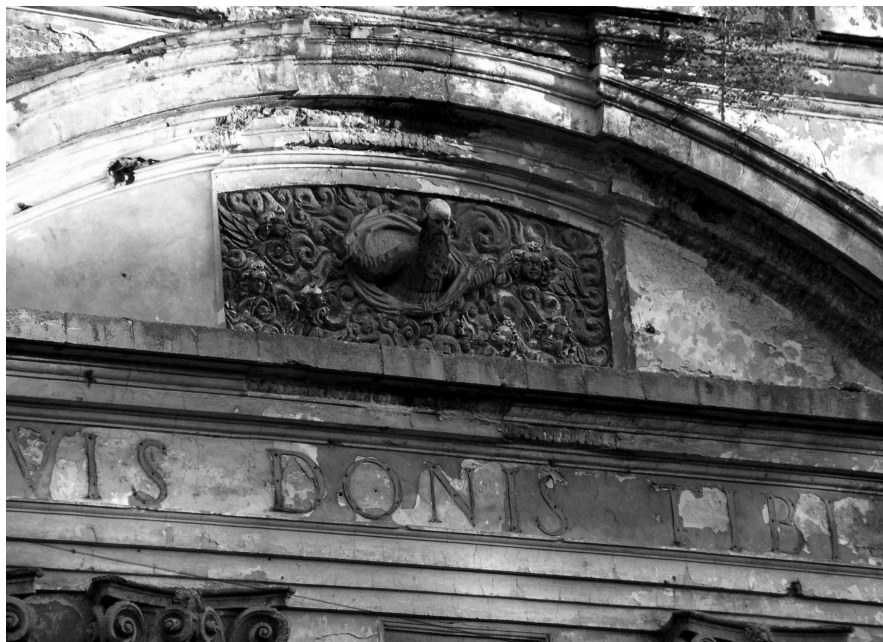
Резюме

Радзивиллы герба «Трубы» являлись одним из самых влиятельных семейств не только в Великом княжестве Литовском, но и во всей шляхетской Речи Посполитой. Мерилом могущества и знатности рода было число угодий и приносимая ими прибыль, а также политический вес, который измерялся количеством престижных, сенаторских государственных должностей – в том числе военных, а также земских чинов, занимаемых представителями рода с 16 вплоть до конца 18 века. Среди князей Радзивиллов были гетманы, канцлеры и воеводы, а также старосты, кастеляны и католические епископы. Более того, благодаря многочисленным приспешникам семейство обладало огромным влиянием на местных сеймиках и всеобщем сейме, а также пользовалось широкой поддержкой среди шляхты на локальном уровне. В итоге, семейство Радзивиллов сделало значительный вклад в политическую историю Речи Посполитой, а также обеих ветвей ее «политической нации» – литовской и коронной (польской) шляхты. Позиция семейства сохранилась незыблемой также в возрожденном польском государстве, и лишь перемены, наступившие после 1944 г. положили конец могуществу рода.

Автор статьи сосредоточился на истории олыкской ветви рода Радзивиллов в период с 16 до середины 19 века. Внимание уделяется также истории Олыки – их родового гнезда – в том числе городу, замку и прочим историческим объектам, а также описывается их современное состояние.

Ogólny widok fasady i korpusu kolegiaty pw. Świętej Trójcy. Fot. Aleksander Smo-
liński, lipiec 2006 r.

Półkolisty fronton ołyckiej kolegiaty z rzeźbą przedstawiającą Boga Ojca. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Parawanowy szczyt kolegiaty z prostokątnym polem frontonu z płaskorzeźbą ukazującą scenę Ukoronowania Najświętszej Maryi Panny. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Rzeźba przedstawiająca jednego z dwóch biskupów, których figury zdobią fasadę ołyckiej kolegiaty. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Figura lewego (dla obserwatora stojącego przed fasadą prawego) leżącego anioła znajdująca się ponad gzymsem tympanonu kolegiaty. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Figura prawego (dla obserwatora stojącego przed fasadą lewego) leżącego anioła znajdująca się ponad gzymsem tympanonu kolegiaty. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Zniszczone wnętrze prezbiterium, nawy głównej i ołtarzy bocznych, kolegiaty. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Zdewastowane prezbiterium i część nawy głównej ołyckiej kolegiaty. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Zniszczone ołtarze boczne oraz nagrobki w kolegiacie. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Widok podmokłego terenu wokół radziwiłłowskiego zamku w Otyce. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Obecny kształt jednego ze skrzydeł otyckiego zamku. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Stan obecny Bramy Wjazdowej zamku w Ołyce. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Pozostałości dawnych ziemnych fortyfikacji bastionowych ołyckiego zamku. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Pozostałości dawnych ziemnych fortyfikacji bastionowych ołyckiego zamku – inne ujęcie. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.

Obecny stan otoczenia zamku Radziwiłłów w Ołyce – widok z dna dawnej fosy. Fot. Aleksander Smoliński, lipiec 2006 r.